

מיכאל לוי רודקינסון: בין חסידות להשכלה*

יונתן מאיר

דומה אני, כי בין יהודי הגלות נמצאים גלות דגלות. אנשים כראדקינסון הם ילידי המסכות, הגלגולים, הצרות – והכשרונות. הוא יצא מארץ לארץ, החליף שמות, החליף אומנויות, סיגף את עצמו בכל מיני סיגופים, אחז בכל עבודה, היה למור"ל בעת אשר לא היה רגיל לכתוב עברית בלי שגיאות – חיבר, הדפיס, ליקט, וינס כחו גם כחוקר תלמודי, בבקיאות שנעשתה ביגיעה רבה. [...] אדם כזה הוא מילודרמה.

נחום סוקולוב על רודקינסון

פתיחה. על גלגולי חיים ומבטים

מיכאל לוי פרומקין רודקינסון (1845-1904) עבר גלגולים רבים בימי חייו, עבר מארץ לארץ ועסק בפעילות ספרותית ומור"לית ענפה.¹ הוא גדל במשפחה חב"דית, לאחר זמן מה פנה אל עבר ההשכלה ולבסוף היה קרוב למתקני הדת. ראשית דרכו בדוברובנה בה נולד וחי את ימי ילדותו (תר"ה-תרכ"ב), ומאז עבר דרך טשרנוביץ (תרכ"ג), לבוב (תרכ"ד-תרכ"ה), זיטאמיר (תרכ"ו-תרכ"ט), ווארשא (תר"ל-תרל"ב), פטרבורג (תרל"ג-תרל"ד), קניגסברג (תרל"ה-תר"ם), ברלין (תרמ"א-תרמ"ב), האמבורג (תרמ"ב), לונדון (תרמ"ג),

* מאמר זה הנו חלק מעבודה מקיפה על מיכאל לוי פרומקין רודקינסון. חלק נוסף העוסק בגלגולי חייו יראה אור בכתב העת גלעד כב (תשס"ח), תחת הכותר: 'נפתולי מיכאל לוי רודקינסון'. העבודה נתמכה בפרס הקרן ע"ש אברהם כהנא, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה. ברצוני להודות למורי, פרופ' ישראל ברטל, על שיחות שהביאו לכתיבת המאמרים; ולפרופ' זאב גריס על הערותיו. עיקרי הדברים נאמרו בהרצאה בסמינר מחלקתי של המחלקה למחשבת ישראל והמחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע, 26 במרץ 2007.

1 על רודקינסון, ראו זלמן רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור פרעסע און פילאָלאָגיע, ד, ווילנע תר"צ, עמ' 70-77; אברהם פרומקין, אין פּרילינג פון אידישן סאַציאַליזם: זכרונות פון אַ זשורנאַליסט, ניו יאָרק 1940, עמ' 165-180; גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, ב, מרחביה תשכ"ז, טורים 888-889; מאיר, נפתולי מיכאל לוי רודקינסון. למאמרים נוספים, ראו להלן הערה 14.

ברלין (תרמ"ד), וינה (תרמ"ה-תרמ"ח), ולבסוף ניו יורק, שיקאגו ובוסטון (תרמ"ט-תרס"ד). רודקינסון חיבר קונטרסים, ספרים ומאמרים רבים, שראשיתם נעוצים בספרות השבחים החסידית ובדרשות חסידיות ואחריתם בהשכלה ובתיקוני דת; ובכל מקום שהגיע אליו הקים במות ספרותיות, בעברית, יידיש, גרמנית ואנגלית. במרכז פעילותו העיתונאית עומדים העיתונים 'הקול' ו'הקול לעם', שראו אור בקניגסברג באמצע שנות השבעים של המאה הי"ט, אותם ניסה לחדש במקומות שונים עד למותו.

במשך ימי חייו מצא לו רודקינסון מתנגדים רבים, אך לא היה מי שנאבק עמו בכל מקום בו עמד כמו הסופר, הנוסע והביבליוגרף, אפרים דיינארד (1846-1930).² דיינארד הרבה להזכיר את רודקינסון בכתביו השונים ואף שהרחיקו השניים ועזבו את ארצות אירופה לאמריקה נעתקה המחלוקת עמם. דיינארד, שהיה מאחרוני המתנגדים החריפים לקבלה ולחסידות, ראה ברודקינסון כמי שהחל ב'מהלך חדש' בספרות ישראל ופתח את הפתח ל'ספרות השמד החדשה', של 'דור ההסכלה החדש', המלאה ב'זימה'. הביקורת שהטיח כלפי רודקינסון נעוצה הייתה בפעילותו הבוטה נגד הכותבים על החסידות ברוח חיובית, כאליעזר צבי הכהן צווייפל, ומאוחר יותר נגד אלו שבחלק מכתביהם נושבת רוח ניאורומנטית, דוגמת שמואל אבא הורודצקי, אברהם כהנא, הלל צייטלין ואחרים. הוא ראה בחיבורי האחרונים 'ספרות שבחים' חסידית ב'איצטלות משכיליות', ספרות המביאה לדעתו נזק גדול לגורלה של היהדות. את האחרונים ראה כתוצר של 'תקופת החסידות המופקרת' שמייסדה בעיניו היה לא אחר מאשר רודקינסון. על כן צייר דיינארד את רודקינסון באופן השלילי ביותר כשהוא עוקב אחר כל ספר שהדפיס וכל מעשה שעשה. לאורך חיבוריו כינה את רודקינסון בשמות גנאי רבים, והדביק אליו כינויים שונים, בהם: שקרן, רודף בצע, משומד, מיסיונר, הולל מבחינה מינית, ועוד כיוצא באלו הדברים.³ את שהדפיס עם בואו לאמריקה בשנות התשעים של המאה הי"ט, בספריו נגד הקבלה ושלוחותיה⁴ ובכתביו האנטי-נוצרים והאנטי-רפורמים.

דיינארד אמנם היה מתנגדו הבולט של רודקינסון, אך הוא לא היה היחיד. החזיק והחרה אחריו בסגנון הבוטה ובהתקפות הישירות, יוסף כהן צדק (1827-1903), משכיל

2 על אפרים דיינארד, ראו Israel Schapiro, 'Ephraim Deinard', *Publications of the American Jewish Historical Society* 34 (1937), pp. 149-163; Simcha Berkowitz, *Ephraim Deinard: 'A Transitional Figure' (1846-1930)*, Master's Thesis, Columbia University, 1964. ראו גם את ההערות הביבליוגרפיות בספר: Yosef Goldman, *Hebrew Printing in America 1735-1926, A History and Annotated Bibliography*, ed. A. Kinsberg, Brooklyn 2006, 1, pp. 243-244.

3 דיינארד תיאר במספר מקומות בהרחבה יתרה את 'תולדות' רודקינסון. ראו למשל אפרים דיינארד, *משגי ענרים*, סט. לואיס תרע"ט, עמ' 3-15; הנ"ל, צלם בהיכל, ניו אורלאנס תרפ"ו, עמ' 153-157.

4 דיינארד הביא לרפוס כתבים אנטי חסידיים רבים מכתב יד, רובם מאוסף מנדל לנדסברג מקרמניץ אותו רכש. לסיכום עמדתו כלפי הקבלה והחסידות, ראו אפרים דיינארד, עלטה / עם תועי לבב, סט. לואיס תרפ"ו.

מלבוב ומו"ל עברי מרכזי במחצית השנייה של המאה הי"ט שהשתקע בלונדון.⁵ כהן צדק התוודע לרודקינסון דרך כתבי דיינארד ואחרים ולבסוף אף פגשו בלונדון. פרי הכרות זו הוא הקונטרס העוקצני 'מיכאל הפך לסמאל', שבא 'לחשוף' את 'פרצופו האמיתי' של רודקינסון כ'חסיד מתמשכל' הנע בין המחנות ומתעה עולם ומלואו בנוכלותו. לאחר שנה פרסם מחדש את הקונטרס תחת הכותר 'שפת אמת'.⁶ כהן צדק לא רק האשים את רודקינסון בדרך-פרצופיות אלא גינה את קרבתו לסוציאליסטים ולרפורמים, כתוצאה מכך האשים אותו גם בשיתוף פעולה עם מיסיונרים.

ניתן להוסיף על שני האחרונים עוד כמה דמויות שראו בעין שלילית את פועלו של רודקינסון, כך אלכסנדר צדרכובים ופרץ סמולנסקין, מתחריו בשדה המו"לות; ויוסף שמואל בלוך (1850-1923), שהאשים את רודקינסון בשיתוף פעולה עם מיסיונרים ועם אנטישמים (ראש להם האנטישמי אוגוסט דהולינג). אחרים, כנחמיה שמואל ליבאוויטש (1862-1939), כתבו גם נגד דיינארד וגם נגד רודקינסון, וראו בשניהם דמויות בעייתיות ומעוררות מחלוקת.⁷ עם זאת, היו שחשבו עליו אחרת. כך נחום סוקולוב, שכתב בשנת 1904 פליטון משותף על רודקינסון וכהן צדק, שהלכו לעולמם באותה השנה.⁸ ברוח חיובית כתב על רודקינסון גם מוריס ווינטשבסקי (בן נץ. 1856-1932), אשר עבד מספר שנים בסמוך אליו. באחד ממאמרי זיכרונותיו כתב כי 'רודקינסון לא היה מבין את טיבו של פרניציפיון כל-שהוא, לא במחשבה ולא בפועל',⁹ מה שדהף אותו לפעולה היה רק 'המו"ליזם (רעדאטקטוריום, בלע"ז)', וכי 'היה מקריב על מזבח הספרות הפריודית שלנו את העולם הזה והעולם הבא שלו, ואם לא יותר, הנה הוא רק מפני שלא היו לו עולמות אחרים'.¹⁰ על אף דבריו החיוביים, לא ניסה הוא למצוא קו אידיאולוגי מנחה בכתביו הרבים של רודקינסון. עבודו היה רודקינסון רק מו"ל עברי שנתן חופש לביטוי דעות יוצאות דופן בתקופה ומי שנתן במה לראשוני הסוציאליסטים העבריים.

רודקינסון עצמו היה ער להערכות השליליות על ספריו ולמבטים על כלל מפעלו. במקומות רבים ניסה להסביר את דרכו, וענה למגדפיו ומחרפיו בלשון לא פחות תדה. רק במקום אחד יצא מגדרו ממש. היה זה שהאשימו אותו, שלא בצדק, בקשרים עם

5 ראו עליו אמ"נ, 'בעל המבשר', הצפירה, שנה 23, גיליון 14 (תרס"ד), [הוספה ספרותית], עמ' 86-88; Tsemach M. Tsamriyon, *Die hebräische Presse in Europa: Ein Spiegel der* ; 88-86 *Geisttgeschte des Judentums*, Haifa 1971, 1, pp. 256-264; מאיר וונדר, מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ג, ירושלים תשמ"ו, טורים 310-314.

6 יוסף כהן צדק, מיכאל הפך לסמאל, לונדון תרל"ט; הנ"ל, שפת אמת, לונדון תר"מ. ראו גם הנ"ל, אהלי שם, לונדון תרמ"ג, עמ' עג-עד, עז-צו.

7 נחמיה שמואל ליבאוויטש, המות בפנים שוחקים, ברוקלין נויארק רבתי תרע"ח, עמ' כ, לו; מכתבים מאת נחמיה שמואל ליבאוויטש לידידו פרופיסור ר' ישראל דודון, נויארק תרצ"ג, עמ' מה-מו. ראו עליו שמעון שרגא ברנשטיין, נחמיה שמואל ליבוביץ (ליובל השבעים שלו), נויארק תרצ"ב; Goldman, *Hebrew Printing in America*, 1, pp. 245-246, 418-419.

8 נחום סוקולוב, 'פליטון', הצפירה, שנה 23, גיליון 20 (תרס"ד), [הוספה], עמ' 94-97.

9 מוריס ווינטשבסקי, 'מיכאל לוי רודקינסון (פרק מספר זכרונותי)', התרן, שנה י, חוברת ח-ט (תרפ"ד), עמ' 61.

10 שם, עמ' 56, 59.

אנטישמים.¹¹ אז כתב סקירה רגשנית בגנות מתקיפיו מכל התקופות. ראש מתקיפיו בעניין זה היה שמואל יוסף בלוך מוינה. כתגובה סקר רודקינסון את דבריו והציג תמונה חילופית, ולא נחה דעתו עד שכתב:

הלא תראו, הלא תבינו אתם הקנאים הצועקים ואינם נענים! כי פעולה גדולה פעלתם להפיץ אור על כל מעשי ועל כל דברי, כי טרם הרימותם קול עלי, לא דימיתו ולא חשבתו מעולם לספר את תולדותי, כי ידעתי עד מאד כי לא מהגדולים אנכי, ומה להם לבריות לקרא את תולדותי, מה אני ומי אני להם? אבל עתה כאשר הנני רואה כי לא תתנו מנוח לי, כי לא יעבור ירח ימים אשר לא יתעורר אחד מכם להטפל בי לקרא את שמי לצעוק ולהריע מכאב לב! לא אוכל עוד לבטל את ישותי והחלתי להאמין כי הקוראים יהנו מספורי תולדות ימי חיי, אשר לא תולדותי לבדי תהיינה כ"א תורה שלמה מהליכות בני האדם והתפתחותיהם – ולכן גמרתי אומר לכתבה על ספר; שמה יזכר גם שמכם, יפקד גם זכרכם, לא אחרף ולא אגדף אתכם, אבל הקוראים יכירו וידעו אתכם ואת תכונותכם שיהיו לעינים בכל דור אם גם לא אצעק ולא אריע עליכם.¹²

ספר כזה אמנם לא פורסם בידי רודקינסון ונותר בעיזבונו אך ברור שחפץ שיזכרוהו אחרת, שיקראו את ספריו והם שיעידו עליו. בלשונו:

ואולם את תריעו ואם תצעקו, אם תבזו ואם תכלימו אותי עוד עשרות מונים, הן אך לי אולי תרעו, אולי תגזלו נחש בשר שמן וכוס יין מפני, אבל לרוחי ולספרי ולדברי הן לא תפעלו לרעה מאומה.¹³

איתרע מזלו של רודקינסון והקו השלילי שהוצג על ידי מתנגדיו הוטמע אצל רוב הכותבים עליו עד לימינו אנו. אחדים רואים ברודקינסון אדם צבוע ונוכל שפעל למען רווחים כספיים ואחרים רואים בו פורץ דרך ואת מבשרה של הספרות הניאו רומנטית החסידית.¹⁴ על כל פנים אלו גם אלו ניזונים מההדיעות הרבות והסנסציוניות שהביאו מתנגדיו של

11 לסוגיה זו ראו בהרחבה מאיר, נפתולי מיכאל לוי רודקינסון; ובאופן שונה Michael Ley, 'Der Wiener Antisemitismus-Streit: Die Auseinandersetzung zwischen den Rabbiner Joseph Samuel Bloch und dem Theologen August Rohling', *Eine zerstörte Kultur: Jüdisches Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*, ed. Gerhard Botz, I. Oxaal, M. Pollak, N. Scholz, Wien 2002, pp. 147-163; Isak Arie Hellwing, *Der konfessionelle Antisemitismus im 19. Jahrhundert in Österreich*, Wien 1972, pp. 143-148, 160-183

12 מיכאל לוי רודקינסון, ברקאי, א, וויען תרמ"ו, עמ' 51-52. ראו גם הנ"ל, תכונת רוח הישראלי, נויארק תרמ"ט, עמ' 24.

13 רודקינסון, ברקאי, א, עמ' 51.

14 כך עולה ממאמרי יוסף דן, 'קצה של החסידות הפרומקניאנית', מחקרי חסידות, בעריכת עמנואל אטקס, דוד אסף, יוסף דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 274-261; Joseph Dan, 'A Bow to Frumkinian Hasidism', *Modern Judaism* 11 (1991), pp. 175-193; *ibid.*, *Jewish Mysticism, IV: General Characteristics and Comparative Studies*, Northvale and Jerusalem 1999, pp. 87-109. רוח דומה נושבת במאמרי גדליה נגאל שיוזכרו בהמשך. Marvin J. Heller, 'He Should be Called Sama'el: Michael Levi Rodkiinson – The Life and Literary Career of a Jewish Scoundrel Revisited', *Jewish Culture and History* 7 (2004), pp. 77-92

רודקינסון, ומהדימוי שהטמיעו, ולא בחנו את הרקע לפועלו ואת ההקשר ההיסטורי של ספריו. כך גם לא בדקו את מניעיהם של דיינארד, כהן צדק ואחרים, בכתיבת דברי הביקורת הארסיים נגד רודקינסון. אפילו טענות חיוביות על רודקינסון, כמו ראייתו כמבשר הזרם הניאו רומנטי בכתיבה החסידית, נובעות מאימוץ טענות של דיינארד והיפוכן לדבר חיובי, או ליתר דיוק: חוסר ראייתם את העיסוק בחסידות כדבר שלילי והורס. קריאה שיטתית בספריו השונים של רודקינסון ובחינת מפעליו המו"ליים עשויה להאיר את דמותו באור חדש ויוצא דופן; וודאי שעם כתיבת מונוגרפיה שלמה תצויר תמונה נאמנה יותר של תולדותיו המרתקים ויתבררו מעט יותר גם חיייהם הסוערים של כמה ממתנגדיו. עבורה זו טרם נעשתה, על אף שרבים הדגישו את חשיבותה.¹⁵

במאמר הנוכחי הנחנו אבן אחת לציור מחודש של תולדות רודקינסון בבחינת יחסו אל החסידות בתקופות שונות בחייו. בחלק הראשון נדון במקומו של רודקינסון בספרות השבחים החסידית בשנות הששים של המאה הי"ט ונסה לפענח את המבטים השונים על הספרים שכתב ברוח זו. בחלק השני נדון בכתיבתו על החסידות בשנות השבעים, כשניגש אל החסידות מתוך ראייה חדשה והתבונן אליה כמשכילים המתונים בני זמנו. ובחלק השלישי נעלה את סוגיית יחסו אל החסידות משנות השמונים ואילך, כשעסק בכתיבה אינטנסיבית ברוח ה'תיקונים בדת'. נחתום את המאמר בהערה קצרה על הקשר בין כתבי רודקינסון לספרות הניאו-רומנטית על החסידות בסופה של המאה הי"ט וראשיתה של המאה העשרים.

א. ספרות השבחים החסידית ופועלו של רודקינסון כחסיד

בשנת תקע"ה ראה אור ספר 'שבחי הבעש"ט'. לאחר פרסום הספר, המהווה את ראשיתה של הסיפורת החסידית הבשלה, מוצאים אנו 'שתיקה' של כמעט חמישים שנה בהדפסת ספרים דומים.¹⁶ אמנם זכה שבחי הבעש"ט לכמה וכמה הדפסות בין תקע"ה לתק"כ, אך לא נכתב ספר מרכזי המוקדש כולו לסיפורי שבחים במקביל אליו. אין הדבר מצביע, כפי שכתבו אחדים, על מקומה השולי של ספרות השבחים החסידית בתקופה זו. במידה רבה עצם הווייתה של החסידות נעוץ בסיפורים ובדרושים שנאמרו בעל פה ורק מאוחר יותר הועלו על הכתב.¹⁷ מה עוד שניתן למצוא 'רמזי' סיפורים בתקופות מוקדמות משנת

15 א"ר מלאכי, 'עורכים עברים באמריקה (במאה הי"ט)', הדואר, שנה כו, גיליון כט (ד' סיוון תש"ז), עמ' 844; Morris M. Fajerstain, 'Hasidism: The Last Decade in Research', p. 118 (1991), *Modern Judaism* 11; חנא שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל אביב תשל"ח, עמ' 212 בהערה.

16 יוסף דן, הסיפור החסידי, ירושלים תשל"ה, עמ' 189-195. אנו מוציאים כאן מהדיון את 'ספר סיפורי מעשיות' לר' נחמן מברסלב שעניינו שונה.

17 מנדל פייקאז, חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה, בכתיבה ובספיחה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 106-107, 128-131; זאב גריס, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות: מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק, תל אביב תשנ"ב, עמ' 37-40; הנ"ל, 'דמותו ההיסטורית של הבעש"ט

תקע"ה וגם בין שנה זו לשנות הששים בספרי דרוש רבים.¹⁸ מציאותם של סיפורי שבחים לאורך כל התקופות עולה גם מעיון בספרות האנטי חסידית עד לשנות הששים של המאה הי"ט, המשלבת בתוכה סיפורים רבים שהסתובבו בעל פה. בכתבים האנטי חסידיים מוצאים אנו לא רק שילוב של סיפורים אותנטיים אלא גם המצאת סיפורים חדשים על דרך ההגזמה, שגרעיני אמת נטועים בהם. המשכילים זיהו את העוצמה ואת כוח המשיכה של סיפורים אלו והגיבו עליהם שוב ושוב. הדברים האחרונים מצביעים לא רק על כך ש'שבחים' סופרו לאורך כל השנים, ומה שהתעכב הוא רק עניין הדפסתם בלקטים נפרדים העומדים בפני עצמם, אלא גם מה רב היה כוחם בהתפתחותה הרעיונית של החסידות.

'השתיקה' וקדושת הספר

יוסף דן העלה מספר השערות ל'שתיקת' הדפוס משנת תקע"ה עד לשנות השישים של המאה הי"ט. אחת מהן היא שהשפעתו של ספר 'שבחי הבעש"ט' הייתה כל כך גדולה עד שלא היה מי שהעז להוסיף עליו.¹⁹ טעמים אחרים עליהם רמזו הם: לחץ הצנזורה וקושי בהדפסת ספרי חסידות;²⁰ ולעג מצד המשכילים על שבחי הבעש"ט, שיתכן וגרם אי נוחות בקרב החסידים ופחד לפרסם סיפורים בכתב. דן עצמו כתב כי אין בהסברים אלו בכדי להסביר בשלמות את טעם ה'שתיקה' הממושכת וכי השאלה נשארה פתוחה.²¹ חנא שמרוק הוסיף והדגיש כי יתכן ויש לתלות חלק מ'שתיקה' זו בביקורת על שבחי הבעש"ט הן מצד משכילים והן מצד החסידים.²² זאב גריס טען כי אין מקור 'השתיקה' נעוצה ב'התקדשות הספר' אלא בנסיבות ההיסטוריות של הופעת ספרות השבחים והתפתחותה (כפי שנראה עוד בהמשך).²³ את עצם השאלה תקף יהושע מונדשיין באומרו כי היא נעוצה במחשבה לא נכונה על מקום ספרות השבחים בחיי החסידים. לדעתו 'קדושת השבחים', או דיבור על שבחי הבעש"ט כעל 'הספר הקדוש', היא המצאה של יוסף פרל מחבר 'ספר מגלה טמירין'. הנחה זו נבלעה לדעתו במחקר המודרני, בייחוד בספרו של שמעון דובנוב

- בין סכין המנתחים של ההיסטוריון למכחולו של חוקר הספרות, קבלה ח (תש"ס), עמ' 414;
 יוסף דן, הנובילה החסידית, ירושלים תשכ"ו, עמ' 7-15.
 18 גדליה נגאל, מחקרים בחסידות, ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 311-321, 349-364. דוגמא אחת בולטת לכך הם כתבי ר' יצחק יחיאל יהודה ספרין, ראו גדליה נגאל, מלקטי הסיפור החסידי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13-18; דן, הסיפור החסידי, עמ' 190-191, 194.
 19 דן, הסיפור החסידי, עמ' 190; יהושע מונדשיין, ספר שבחי הבעש"ט, ירושלים תשמ"ב, עמ' 56.
 20 עם זאת נראה שאין לתלות בדבר זה את הטעם היחיד, משום שעל אף ההגבלות השונות הודפסו ספרים חסידיים, רק שאלו לא היו סיפורי חסידים וספרות שבחים אלא ספרי דרוש. אם היו רוצים בכך היו מוצאים את הדרך להערים על הצנזורה.
 21 דן, הסיפור החסידי, עמ' 194-195. ראו גם יואב אלשטיין, 'בואו לתקון: ביבליוגרפיה של הסיפור החסידי', מעשה סיפור: מחקרים בסיפורת היהודית מוגשים ליואב אלשטיין, בעריכת אבידב ליפסקר, רלה קושלבסקי, רמת גן תשס"ו, עמ' 450-454.
 22 שמרוק, ספרות יידיש, עמ' 211.
 23 זאב גריס, 'האמנם מיטב הסיפור כזבו? מקום ספרות השבחים בתולדות החסידות', דעת 44 (תש"ס), עמ' 87.

'תולדות החסידות'.²⁴ מונדשיין מוסיף ואומר שהחסידות יכולה הייתה להתקיים גם בלעדי שבחי הבעש"ט, ויש להתייחס אל סיפורי המעשיות 'כאל חומר קריאה מהנה ולא כאל ספרות חסידית', דברים המתאימים במידה רבה למסורת חסידות חב"ד המאוחרת.²⁵ אין ספק שסוגיית הדפוס והסיפור החסידי העסיק ביותר את יוסף פרל ומשכילים אחרים, שנתלו בעניין זה בכדי לשים ללעג את החסידים.²⁶ נראה שהמשכילים הגזימו בהערכת השפעת ספר שבחי הבעש"ט, כמו גם ספרים אחרים, על התפשטות החסידות, והדבר נובע מתפיסתם את הספר כמחולל שינוי ואת המאבק בין החסידות להשכלה כ'מלחמת ספרים'.²⁷ על כן הטיעון בדבר 'קדושת' ספר שבחי הבעש"ט וכתוצאה מכך 'שתיקה' בכתובת ספרים דומים דרוש תיקון, אך אין הדבר אומר שסיפורי השבחים, בעל פה ומעט גם בכתב, לא תפסו מקום מרכזי בקרב זרמים שונים בחסידות וסייעו להתפשטותה של התנועה.

וודאי שאין הדברים שהובאו לעיל מספקים תשובה לשאלת חוסר הדפסת קבצי שבחים חסידיים בין שנת תקע"ה לשנת תק"כ, שנים בה החסידות התפשטה והתרחבה ביותר, ועוד דרוש לכך מחקר נפרד. מגורמי ה'התעוררות' של הדפסת ספרים ממין זה בשנות הששים אולי נלמד מעט גם על סוגיה זו.

ספרות השבחים בשנות הששים של המאה הי"ט

בשנות הששים של המאה הי"ט התחולל רנסנס בהדפסת הסיפור החסידי, שניתן להקביל אליו את שהתחולל בראשית המאה הכ' בווארשא ובפיעטרקוב, ואת מה שמתחולל בעשורים האחרונים בירושלים ובברוקלין. רנסנס זה התחולל במספר מקומות, ביניהם ניתן לציין את ווארשה וטשרנוביץ,²⁸ אך המקום הבולט והמרכזי ביותר באותה התקופה היה לבוב (למברג).²⁹ כאן הדפיס מיכאל לוי רודקינסון בשנת תרכ"ד את שלושת הקבצים:

24 שמעון דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תש"ך, עמ' 41-42. ראו ישראל ברטל, 'מבבואה מעוותת לעובדה היסטורית: ספרות ההשכלה ומחקר תנועת החסידות', מדעי היהדות 32 (תשנ"ב), עמ' 15.

25 מונדשיין, שבחי הבעש"ט, עמ' 55-57; חיים ליברמן, אהל רח"ל, ג, ניו יארק תשמ"ד, עמ' 6. ראו גם דוד אסף, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 42-43.

26 יונתן מאיר, גלגוליו של מגלה סוד: קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, מהדורה מוערת ומבוארת עם מבוא על גלגולי כתיבתו, לוס אנג'לס תשס"ד, עמ' 24, 34, 56 הערה 25.

27 ברוך קורצווייל, 'על הסאטירה של יוסף פרל', במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל אביב תש"ל, עמ' 68-85; שמואל פיינר, 'באמונה בלבד! הפולמוס של ר' נתן מנמירוב נגד האתאיזם וההשכלה', מחקרי חסידות (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל טו), בעריכת עמנואל אטקס, דוד אסף, יוסף דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 99-101.

28 על הדפוס העברי בווארשה ובטשרנוביץ בתקופה זו, ראו חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, הוצאה שניה מושלמת ומתוקנת, תל אביב תש"י, עמ' 112-114, 162-163; יצחק יוסף כהן, 'הדפוס העברי בטשרנוביץ', ארשת ג (תשכ"א), עמ' 315-316.

29 גריס, 'האמנם מיטב הסיפור כזכור', עמ' 88-90; הנ"ל, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-ת"ר"ס (1700-1900), תל אביב תשס"ב, עמ' 117-119; חיים דב פרידברג, 'הדפוס העברי בלבוב',

'שבחי הרב', 'עדת צדיקים' ו'סיפורי צדיקים', שראו אור בסמוך במספר מהדורות בעברית וביידיש. אך רודקינסון לא היה היחיד.

בתקופה זו פרסם מנחם מנדל בודק את הספרים: 'מעשה צדיקים עם דברי צדיקים', 'פאר מקדושים', 'קהל קדושים', 'מפעלות הצדיקים עם דברי משרים', 'סדר הדורות החדש' ועוד.³⁰ אהרן וולדן, סוחר ספרים מווארשה, פרסם את 'קהל חסידים' בעילום שם המחבר (על כן היו כאלו שיחסו את הספר בטעות לרודקינסון),³¹ את ספר 'שם הגדולים החדש' וספרים אחרים.³² באותו הזמן נדפס ספר 'סיפורי קדושים' למחבר לא ידוע³³ ויעקב קטינא את ספר 'רחמי אב'.³⁴ על רשימה זו ניתן להוסיף עוד כמה מחברים ועוד ספרים רבים שנתפרסמו באותה עת ברוח דומה.³⁵

אנציקלופדיה של גלויות, ד: לבוב, בעריכת נתן מיכאל גלבר, ירושלים ותל אביב תשט"ז, טורים 545-547.

30 לימים קובצו חלק מספריו למהדורות חדשות, ראו מנחם מנדל בודק, סיפורים חסידיים, מהדורת גדליה נגאל, תל אביב תשנ"א (ושוב גדליה נגאל, סיפורים חסידיים מלמברג-לבוב, ירושלים תשס"ו, עמ' 157-465); מנחם מנדל בודק, 'ספר נפלאות האמת', ספר אמת ויציב, ברוקלין תשנ"ו, ב, עמ' יא-רמח; הנ"ל, ספר נפשות חסידיו, בעריכת א"י בומבך, ירושלים תש"ס, א, עמ' א-קצב. על בודק ראו עוד גדליה נגאל, מחקרי מערב ומזרח, ירושלים תשס"א, עמ' 225-232; הנ"ל, מלקטי הסיפור החסידי, עמ' 30-52; חנה הנדלר, הסיפור החסידי: עיצובים ספרותיים ועמדות מטפיזיות, עיון ביצירתו של מנחם מנדל בודק, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ג; מאיר וונדר, מאורי גליציה, א, ירושלים תשל"ח, טורים 416-419. דיינארד יחס בטעות את ספר 'סדר הדורות החדש' לרודקינסון, ראו אפרים דיינארד, כתות בישראל, נויארק תרנ"ט, עמ' 8.

31 מי שייחס לראשונה את הספר לרודקינסון היה אברהם יעקב ראזינפעלד, הצופה לבית יעקב או משפט הארץ, ווארשא תרמ"ג, עמ' 48 בהערה. המשך בכך אפרים דיינארד, חרב חדה, קארני תרס"ד, עמ' 5; הנ"ל, כתות בישראל, עמ' 8; הנ"ל, משגי עורים, עמ' 4-6, 16; הנ"ל, זכרונות בת עמי, ניו ארלעאנס תר"פ, ב, עמ' 28-29, 38-39; הנ"ל, צלם בהיכל, עמ' 153; והוא התגלגל לכתבים אחרים, כך פרומקין, אין פרילינג פון אידישן סאציאלזם, עמ' 168; Berkowitz., *Ephraim Deinard*, p. 90; דן, הסיפור החסידי, עמ' 198-204; דוד אסף, נאחז בסבך, ירושלים תשס"ו, עמ' 141 הערה 15. כבר צדרכובים הראה כי המחבר הוא וולדן, ראו אלכסנדר צדרכובים, כתר כהונה, אדעסע תרכ"ז, עמ' 105; וכן C. D. Lippe's, *Bibliographisches Lexicon*, Wien 1881, p. 516. ראו גם את דיונו הרחב של נגאל המראה כי וולדן קיבץ לתוך קהל חסידים מתוך ספרים שונים ללא אזכור המקור, נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 203-235. ש"י איש הורוויץ כתב: 'ידוע הוא, שש' קהל חסידים' נתחבר ע"י איש תככים ומרמה, שבסוף ימיו המיר את דתו, וכן גם ס' 'סיפורי צדיקים', מאין ולאין? קובץ מאמרים בעניני היהודים והיהדות, ברלין תרע"ד, עמ' 203 הערה 1. נראה כי כיוון כאן לרודקינסון, אף שטעה בדבריו.

32 גדליה נגאל, הסיפורת החסידית: תולדותיה ונושאייה, ירושלים תשמ"א, עמ' 36-37; צדרכובים, כתר כהונה, עמ' 105-106; זכרונות המוציא לאור שלמה שרברק, תל אביב תשט"ו, עמ' 153; "רובינשטיין, 'הערות על ספר שם הגדולים החדש', הדרום טז (תשכ"ג), עמ' 140-150.

33 נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 232-234.

34 רחמי אב, טשערנאוויץ תרכ"ה. ראו יצחק יוסף כהן, 'ארבעה ספרים אונימיים ומחבריהם', קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 136; הנ"ל, הדפוס העברי בטשורוביץ, עמ' 332, סימן 174;

הערות על גורמי ה'התעוררות'

נעיר כמה הערות שיצביעו על גורמים שונים לאותה 'התעוררות' בהדפסת ספרות השבחים בשנות הששים.

[א] התפשטותה המהירה של החסידות מהמחצית השנייה של המאה הי"ט ויצירת קהל קוראים חדש יצרו בסיס לקליטת ספרים חדשים. לספרות השבחים מקום מרכזי בין אותם ספרים בכך שפנו לקהל רחב יותר מאלו שקראו תורות חסידיות. בהקשר זה חשוב להדגיש כי אין לצמצם את ספרות השבחים לספרות תעמולתית, לחיזוק האמונה בצדיק מסוים או שושלת מסוימת, שחלק ניכר מאותם ספרים לא מתמקד בצדיק אחד אלא במגוון רחב של דמויות.³⁶

[ב] זאב גריס רואה את התפתחות הדפסת ספרות השבחים בשנות השישים תוצאה מהתפשטות הרומנטיקה באירופה וחלק מההתעוררות הלאומית בעמים שונים המלווה בהתעניינות מחודשת והדפסה של ספרות גיבורים ואפוסים לאומיים. מגמות רומנטיות אלו יחד עם מגמות משכיליות בספרות העברית, כותב גריס, השפיעו גם על החסידים ודרכי כתיבתם. לדעתו הופעת קובצי סיפורים חסידיים למן שנת תרכ"ד ואילך 'לא הייתה אלא אימוץ האופנה הספרותית המשכילית בת הזמן', והיא 'חלק בלתי נפרד מעליית והופעת הסיפור בעברית באותו זמן, והענות העושים במלאכת הכינוס, הדפוס והקריאה לאופנה חדשה'. עם התעוררות הספרות העברית במזרח אירופה נתעוררה גם ספרות השבחים החסידית. על כן כל השיח סביב 'התקדשות' בלעדית של שבחי הבעש"ט, כותב גריס, איננו מדויק. ספר שבחי הבעש"ט ראה אור כשעדיין לא חלה אותה התעוררות במזרח אירופה ועל כן לא נדפסו ספרים דומים לו עד לשנות הששים.³⁷

[ג] מקום לא מבוטל בהתפתחות הדפסת ספרי שבחים תפסו חסידי חב"ד אשר היו ערניים ביותר לכוחה של המילה המודפסת בהתפשטות רעיונות בתקופה זו וניצלו את הדפוס להפצת דרכם. כדברי א"מ הברמן: 'דומני, כי דרך פירסומה של תורת חב"ד שונה היא מכל דרך אחרת של פירסום בתורת החסידות. זריזות גדולה ניכרת בה מאז ועד היום

Louis Jacobs, *Their Heads in Heaven: Unfamiliar Aspects of Hasidism*, London and Portland 2005, pp. 121-131

35 חומר רב על ספרים שהודפסו בשנים אלו מצוי בספרי גדליה נגאל המוזכרים לאורך העבודה. עם זאת לא נערכה עדיין רשימה מלאה של הספרים שהודפסו באותה עת. ראו נגאל, הסיפורת החסידית, כנספח (במהדורה השנייה של הספר, ירושלים תשס"ב, מובאת רשימה שונה, עמ' 313-308). ניסיון נוסף נעשה בידי אלשטיין, בואו לתקון: ביבליוגרפיה של הסיפורת החסידית, עמ' 459-535.

36 בן ציון דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 89-92, בייתוד עמ' 90 הערה 27.
37 גריס, ספר סופר וסיפור, עמ' 35-40. גריס חוזר על עניין זה בכמה מקומות תוך הרחבת היריעה, ראו הנ"ל, 'הרקע היהודי לפועלו של בובר בעיצוב הסיפור החסידי', מחקר ירושלים בפולקלור יהודי יא-יב (תש"ן), עמ' 46-56; הנ"ל, 'האמנם מיטב הסיפור כזכו', עמ' 85-94. על צמיחת הסיפור החסידי בהשפעת התעוררות הלאומיות, הרומנטיקה ובניית אתוסים, ראו עוד אברהם מאיר הברמן, כתב, לשון וספר, ירושלים תשל"ג, עמ' 256-257; עלי יסיף, 'מחקר הפולקלור ומדעי היהדות: כיוונים ומגמות', ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות 28 (תשמ"ח), עמ' 18-20; אסף, דרך המלכות, עמ' 42; מונרשיין, שבחי הבעש"ט, עמ' 56-57.

באופני הפירסום ואפשרויותיו.³⁸ גם במהלך של הדפסת ספרות השבחים היה להם חלק חשוב למן שבחי הבעש"ט ואילך, ואין כל ספק שגם רודקינסון, שבא ממשפחה חב"דית, הושפע ממגמה זו.³⁹ עם זאת אין מדובר כאן רק בחב"ד אלא בתופעה רחבה בהרבה. דרכה של חב"ד מתייחדת בערנות ההיסטורית שלה אך אין בכך להסביר את ההתעוררות בהדפסת כל ספר שיצא מידי חסיד בתקופה זו, הרי דווקא בחב"ד היו שהתרעמו על הפצת ספרות זו.

על כמה ממהלכי התקופה

יש לציין עוד כמה מהלכים רחבים שהדפסת ספרות השבחים החסידיים קשורה ותלויה בהם. מהלכים אלו ימקמו את הדפסתם של השבחים בהקשר הרחב.

[א] התעוררות של כתיבה היסטורית 'אורתודוקסית'. פרסומים אלו התחילו להופיע משנות החמישים של המאה הי"ט ויש בהם תמונת ראי לספרות ההיסטורית של 'חכמת ישראל'. מחבריהם לא ראו את עצמם כמחדשים אלא כממשיכים את המסורות גם אם אימצו בכתיבתם אמצעים חיצוניים.⁴⁰ יתכן ומגמה זו השפיעה גם על הופעת ספרות השבחים החסידית שבאה להציג מחדש את ה'היסטוריה' של החסידות מנקודת מבט פנימית.⁴¹

[ב] התעוררות בהדפסת ספרי דרוש חסידיים. גם כאן מתרחש עיקר המהלך בלבוב. עתה מוצאים אנו לא רק הדפסות מחודשות של ספרים שכבר ראו אור אלא חשיפת כתבים רבים שעד אז נשתמרו בחצרות החסידיות בכתב יד.⁴² יש להניח כי התעוררות הדפסת כתבים אלו שלובה בהתעוררות הדפסת סיפורים חסידיים. החלוקה הברורה בין ספרות

38 אברהם מאיר הברמן, 'שערי חב"ד', על עי"ן: מנתת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 293.

39 גריס, ספר סופר וסיפור, עמ' 35-38; עדה רפפורט-אלברט, 'התנועה החסידית אחרי שנת 1772: רצף מבני ותמורה', צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, בעריכת דוד אסף, ירושלים תשס"א, עמ' 245-246 והערה 126, Ada Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *Essays in Jewish Historiography*, ed. Ada Rapoport-Albert, Atlanta 1991, pp. 144, 156 להיסטוריוגרפיה החב"דית לאורך המאה הי"ט, הוקדשו מחקרים רבים פרי עטם של עדה רפפורט-אלברט, ישראל ברטל, זאב גריס, דוד אסף, רחל אליאור ואחרים.

40 אסף, דרך המלכות, עמ' 42; חיים גרטנר, 'ראשיתה של כתיבה היסטורית אורתודוקסית במזרח אירופה: הערכה מחודשת', ציון סז (תשס"ב), עמ' 293-336.

41 גרטנר, שם, עמ' 333 הערה 197; והערותיו על וולדן, שם, עמ' 302, 319-320 הערה 143; ומנתם מנדל בודק, שם, עמ' 303.

42 דוגמא אחת מגי רבות היא ההדפסה של כתבי ר' משה אליקום בריעה, בן ר' ישראל מקוויניץ. הספר הראשון פרי עטו, באר משה, נדפס בלבוב תר"ח; והנה בשנות הששים נדפסו מספר גדול מספריו: תפילה למשה, לבוב תרכ"ד (ושוב תרכ"ו); מטה משה, לבוב תרכ"ד (ושוב תרכ"ה, תרכ"ט, תרל"ג); מטה משה, לבוב תרכ"ו; פרקי משה, לבוב תרכ"ו; ויחל משה, לבוב תרכ"ח. חיבורים נוספים הודפסו משנת תרל"ט ואילך. ראו נגאל, מחקרים בחסידות, א, עמ' 287-307.

שבחים לספרות דרוש לא הייתה תמיד קיימת עבור המדפיסים. אמנם מן הסתם מדובר בקהל קוראים שונה במעט, אך לעיתים קרובות היו העוסקים במלאכה אותם האנשים ממש. כמעט כל מי שעסק בהדפסת סיפורת חסידית הייתה לו יד בהדפסת ספרי דרוש. ראש להם רווקינסון עצמו, שהדפיס בשנת תרכ"ד בלבוב את ספר שארית ישראל לר' ישראל דב בער מוויעלדניק ואת 'ספר התניא' באותו המקום בשנת תרכ"ה (נרחיב על כך בהמשך). נמשכה גם כתיבת 'רמזי סיפורים', שילוב סיפורים בדברי דרוש שמוצאים אנו כמעט בכל ספר חסידי, אך גם דבר הפוך, שילוב דברי תורה ודרוש קצרים בין סיפורים. רבים מקבצי הסיפורים החסידיים מכילים תורות קצרות.⁴³ כך למשל יעקב קטינא, אותו כבר הזכרנו, שחיבר את קובץ השבחים 'רחמי אב', הדפיס בשנת תרמ"ב לקט תורות ובו כמה מעשיות, אחת מהן היא תיאור 'נפילת' החוזה מלובלין בהקשר לכיסופי הגאולה שלו.⁴⁴

[ג] תוכניות מו"ליות של משכילים שונים. לדוגמא יש להזכיר את תוכניותיו של מיכל וולף בהדפסת ספרי השכלה בלבוב.⁴⁵ כך שאין לראות בלבוב של שנות הששים והלאה מרכז להדפסת ספרי חסידות בלבד אלא עיר בה מצויים כמה מרכזים במקביל. וולף הדפיס כאן ספרי השכלה רבים בההדרה מחודשת, ראש להם ספר מורה נבוכי הזמן לרנ"ק (1863) וספרי אב"ן קראכמאל, בנו של הרנ"ק. הוא אף הציג תוכנית כינוס של ספרות עברית קלאסית. בחלק מהספרים שהדפיס ברורה מגמתו ליצור קונטרה לספרות החסידית ההולכת ונדפסת. כך למשל במבואות לספרי הפולמוס של הרב יעקב עמדין (תר"ל-תרל"ז),⁴⁶ ובהדפסה מחודשת של מגלה טמירין ליוסף פרל (תרל"ט). כמובן שניתן לצייר תהליך זה גם באופן הפוך שהספרות החסידית נדפסת כתגובה לספרות ההשכלה.⁴⁷

[ד] הפצת הספרות הפופולארית המשכילית בעברית וביידיש, כך למשל כתביו של א"מ דיק, ישראל אקסנפלד ואחרים, שזכו לתפוצה מרובה. חלקים נרחבים של ספרות זו כוונה כנגד החסידים ובאה להציג אלטרנטיבה לספרות קיימת.

[ה] התגברות ההתנגדות אל החסידות מצד משכילים, שנבעה בין השאר מהתפשטותה של החסידות.⁴⁸ דבר זה בא לידי ביטוי בין השאר בהתחדשות הכתיבה הסאטירית האנטי

43 גדליה נגאל במסגרת מפעלו לההדרת הסיפורת החסידית השמיט מכל מהדורותיו את קטעי הדרוש. בכך נוצר הרושם כאילו מדובר רק בקבצי סיפורים העומדים בנפרד מהדרושים, ולמעשה יצר נגאל ספרים חדשים לחלוטין.

44 יעקב קטינא, ספר קרבן העני החדש, לעמבערג תרמ"ב, נו ע"ב – נח ע"ב. קטע זה חסר במהדורה הראשונה של הספר שנדפסה בשנת תרל"ב.

45 על וולף, ראו נחום סוקולוב, ספר זכרון לסופרי ישראל, ווארשא תרמ"ט, עמ' 37; קרסל, לכסיקון הספרות העברית, א, טור 695.

46 ראו למשל את 'התנצלות המוציא לאור', יעקב עמדין, ספר שפת אמת, לבוב תרל"ז. הספרים הראשונים שהדפיס היו ספר תורת הקנאות, לבוב תר"ל; ספר מטפחת ספרים, לבוב תר"ל. ראו על כך את הערת יונתן מאיר, בתוך: שמואל אטינגר, 'הפולמוס עמדין-אייכשיץ לאורה של ההיסטוריוגרפיה היהודית', קבלה ט (תשס"ג), עמ' 346 הערה 103.

47 ראו על כך Rapoport-Albert, *Hagiography with Footnotes*, p. 156.

48 כבר הצביע על כך אליעזר צבי הכהן צווייפל, שלום על ישראל, ב, זיטאמיר תרכ"ט, עמ' 26; ג, ספר ראשון, זיטאמיר תר"ל, עמ' 17. ראו גם שמואל פיינר, 'המפנה בהערכת החסידות:

חסידי, שראשיתה הייתה בסמוך להופעת שבחי הבעש"ט עם פרסום מגלה טמירין של יוסף פרל בשנת 1819, וזכתה לגל נוסף בשנים אלו בכתבי עת, עיתונים ובחברות מיוחדות.⁴⁹ פריחה זו באה לידי ביטוי גם בעיתונות ובספרות בידיש. דוגמא בולטת למהלך זה היא התפוצה הגדולה והביקוש לספרו של יצחק יואל לינצקי, 'דאָס פּוּלישע ייִנגל', שפורסם קודם לכן בהמשכים מעל דפי 'קול המבשר' בעריכת צדרכובים.⁵⁰ מתוך תמונה זו, שעדיין צריכה בירור מקיף, עולה כי אפשרויות ההדפסה (ליתר דיוק: אפשרות פתיחת בתי דפוס חדשים), ההתנגדות מצד משכילים שונים, התפשטות החסידות והתרחבות קהל הקוראים, היוו חלק מרכזי בהדפסה החדשה של ספרות השבחים. כפי שנראה, כמה מההיבטים שהזכרנו עולים במפורש בספרות השבחים עצמה. נפנה עתה לבחינת ספרי רודקינסון הראשונים על החסידות המהווים חלק מרכזי בתחיית הדפסת ספרות השבחים בשנות הששים וננתח את מגמותיהם העיקריות, אך קודם נתאר בקצרה את מאורעותיו בטשרנוביץ ובלבוב.

ראשית פועלו הספרותי של רודקינסון: טשרנוביץ ובלבוב

רודקינסון כתב את ספרות השבחים שלו בהיותו בן י"ט-כ, כבן למשפחה חב"דית. אך בשעה שהדפיס את ספרות השבחים לא עסק רק בכך. נראה כי היה זה חלק ממגמת הדפסה רחבה יותר שכללה כמה מיני ספרים. כבר בהיותו בן י"ח החל רודקינסון לעסוק

אליעזר צווייפל וההשכלה המתונה ברוסיה, הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, בעריכת עמנואל אטקס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 373 הערה 118. עם זאת ניתן למצוא מגמות של יחס חיובי אל החסידות מתוך מניעים של סולידאריות, אפולוגטיקה על היהדות וכיו"ב. עניין זה בא לידי ביטוי בכתיבה של יהודים פולנים שונים בשנות הששים, ראו Marcin Wodziński, 'Neither Hated, nor Solidarity: Integrationists and Hasidim in Congress Poland in Light of "Jutrzenka" and its Circles (1861-1863)', *Journal of Jewish Studies* 36 (2005), pp. 120-137

49 שמואל ורסס, 'החסידות בעיני ספרות ההשכלה: מן הפולמוס של משכילי גליציה, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 91-109. עדיין אין בידינו תמונה מלאה של הכתיבה הסאטירית האנטי חסידי במחצית השנייה של המאה הי"ט. ראו Israel Davidson, *Parody in Jewish Literature*, New York 1907. על פי המפתח. על ההתעניינות בחסידות בתקופה זו בקרב המשכילים מלמדת גם פרשת רדיפת חסידי ברסלב בידי חסידים אחרים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בעיתונות העברית, דוד אסף, "עדיין לא נשקט הריב חנם": המאבק נגד חסידות ברסלב בשנות הששים של המאה הי"ט, ציון נט (תשנ"ד), עמ' 465-506.

50 נדפס לראשונה ב'קול מבשר' (1867) ובמהדורות רבות עד לשנות השואה. מצוי גם תרגום אנגלי: Issac Joel Linetski, *The Polish Lad*, trans. Milton Hindus, Philadelphia 1975. על המחבר, היצירה והשפעתה, ראו שמואל ארטענבערג, י. י. לינצקי: זיין לעבן און זיין שאפן, וויניצע 1931; רימיניק, 'צו דער געשיכטע פֿונעם "פּוּלישן ייִנגל"', צייטשריפט (מינסק) ה (1931), עמ' 181-198; Dan Miron, *A Traveler Disguised: The Rise of Modern Yiddish*; 198-181; Fiction in the Nineteenth Century, Syracuse, New York 1996, pp. 5-6, 241-248; על היצירה בהקשר למגמה האנטי חסידי של עיתון 'קול מבשר', ראו Alexander Orbach, *New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860-1871*, Leiden 1980, pp. 118, 156-158, 169, 170, 205

בהדפסה והבאה לדפוס. הספר הראשון שהביא לדפוס הוא 'ספר אורים ותומים החדש' (תרכ"ג), העוסק בענייני גורלות, אותו הדפיס בטשרנוביץ בבית הדפוס של אליהו איגעל ויוסף האאס.⁵¹ כאן גם נחשף לספרו של ר' אלעזר מרגליות מסקאליט, 'מעשה נפלאה ונורא לר' זלמינא וויטפסקער', שנדפס באותו בית הדפוס ובאותה השנה,⁵² ספר שהשפיע עליו לפנות לכתיבת ספרות שבחים חסידית.

לצד הקבצים החסידיים הדפיס באותו הזמן ספרים שאינם נמנים עם ספרות שבחים. כך הדפיס את ספר המוסר הקבלי של ר' עקיבא שלום חיות מטולצ'ין, 'ספר התרגשות הנפש' (תרכ"ד), ספר הכתוב בלשון ארמית-זוהרית שרודקינסון הקדים לו מבוא באותו הסגנון;⁵³ וספר בענייני הלכות עדות מאת ר' עוזר צאזמיר, 'לוחות העדות' (תרכ"ה).⁵⁴ לספר האחרון צירף רודקינסון דברים מאת המ"ל (הוא מיכאל לוי ומרמז גם למילה מו"ל) כיצד הגיע הספר לידו. את שמו הוא הותם כמו גם בספרים אחרים בציון אילן משפחתו. באותה שנה (תרכ"ה) הביא לדפוס יחד עם אברהם יהושע השל דרוקר את 'ספר התניא' לר' שניאור זלמן מליאדי;⁵⁵ וערך והביא לדפוס את ספר תורותיו של האדמו"ר החסידי ר' ישראל דב בער מוויילעדיניק, 'ספר שארית ישראל', תלמידו של ר' מרדכי מצ'רנוביל, ש'אומץ' בידי חסידי חב"ד.⁵⁶ לימים היו שטענו כי רודקינסון זייף את הסכמת הרב יוסף

- 51 ספר אורים ותומים החדש, טשערנאוויץ תרכ"ג.
 52 מעשה נפלאה ונורא מהרב, טשערנאוויץ תרכ"ג. הספר נדפס מחדש בידי יהושע מונגשיין, בתוך כרם חב"ד ד (תשנ"ב), עמ' 247-265. על הספר, ראו הברמן, שערי חב"ד, עמ' 324-323, סימנים 119-120; כהן, הדפוס העברי בטשרנוביץ, עמ' 325, סימן 141, עמ' 329-330, סימן 161. ראו גם שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, עמ' 212-213; נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 220; Rapoport-Albert, *Hagiography with Footnotes*, p. 156.
 53 ספר התרגשות הנפש, לעמבערג תרכ"ד. המחבר הוא ר' עקיבא שלום חיות מטולצ'ין (1868-1815). ראו עליו בהרחבה דוד אסף, 'מאויב לאוהב: דרכו של ר' עקיבא שלום חיות מטולצ'ין מהתנגדות לחסידות', מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, בעריכת דוד אסף, ישראל ברטל, אבנר הולצמן, חווה טורניאנסקי, שמואל פיינר, יהודה פרידלנדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 46-47.
 54 עוזר צאזמיר מקאמניץ, לוחות העדות, לעמבערג תרכ"ה. לספר נלוו הסכמותיהם של הרב יוסף שאול הלוי נתנוון והרב שלמה קלוגר. ההסכמות נתנו לצאזמיר ולא למו"ל.
 55 על שער הספר נכתב כי נדפס בלמברג 1856 בבית הדפוס של קוגל, וכך נרשם בסקירות ביבליוגרפית שונות, יהושע מונדשיין, תורת חב"ד, לקוטי אמרים ספר התניא, מהדורותיו תרגומיו וביאוריו, כפר חב"ד תשמ"א, עמ' 84-85. כבר תמהו על תאריך זה, שלא יתכן שרודקינסון הביא את הספר לדפוס בהיותו בן 11, ראו Heller, *He Should be called Sama'el*, pp. 79, 90. פתרון החידה הוא כנראה שנתחלפו הספרות וצריך להיות 1865. חיזוק להשערה זו ניתן למצוא בכך שבית הדפוס של קוגל החל לפעול רק בשנת 1861, פרידברג, תולדות הדפוס, עמ' 86; וכי ספר התניא בעיצוב זהה נדפס בידי דרוקר לבדו, באותו מקום ובאותו בית דפוס, בשנת 1864, מונדשיין, תורת חב"ד, עמ' 102-103.
 56 ישראל דב בער מוויילעדיניק, ספר שארית ישראל, למברג תרכ"ד (על פי ההסכמה צריך להיות תרכ"ה). מהדורה שניה זיטאמיר תרכ"ח; ומהדורה שלישית קעניקסברעג תרל"ז. רודקינסון עמד מאחורי שתי המהדורות הראשונות של הספר באופן גלוי. לספר הקדים רודקינסון דברים ארוכים על חשיבות 'ציון' למת. הוא התייעץ לדבריו עם ר' אהרן מטשרנוביל ועם ר' דוד מטולנא לגבי הדפסת הספר. את הספר לא רק הביא לדפוס אלא גם ערכו באופן

שאלו הלוי נתנון שניתנה לספר האחרון.⁵⁷ רודקינסון הדפיס בלבוש גם מהדורה שניה של ספר 'אורים ותומים החדש' וערך בו שינויים בעיצוב החיצוני ובסדר הפנימי.⁵⁸ בספרים האחרונים באה לידי ביטוי העריכה יוצאת הדופן של רודקינסון שתהיה בולטת בהמשך חייו. לספר 'התרגשות הנפש', שהוא מוזר גם במבנהו וגם בתוכנו, הקדים רודקינסון מבוא בארמית; ואת ספרו של ר' ישראל ערך במתכונת שונה מרוב ספרי הדרוש החסידיים בני התקופה, היינו שלא על סדר פרשיות התורה.

ספרות השבחים מעשה ידי רודקינסון

בשנת תרכ"ד פרסם רודקינסון בלבוש שלושה חיבורים הכתובים כספרות שבחים:
 [1] שבחי הרב. ראה אור בלבוש בשנת תרכ"ד, בעברית וביידיש במקביל. ספר 'שבחי הרב', שעניינו תולדות ר' שניאור זלמן מליאדי, זכה למספר רב של מהדורות, לרוב בעילום שם המחבר ובהשמטת המבוא.⁵⁹ חלק גדול מהספר הועתק לספר קהל חסידים.
 [2] עדת צדיקים. הודפס בלמברג בקיץ תרכ"ד. הודפס מחדש כבר בשנת תרכ"ה ומאו מספר רב של פעמים. גדליה נגאל התקין מהדורה מוערת של הספר. חלקים גדולים ממנו הועתקו גם כן לספר קהל חסידים. הספר כולל עשרים ושלושה סיפורים והקדמה המושפעת מהקדמת שבחי הבעש"ט. רוב הסיפורים מודפסים כאן לראשונה ואין להם מקור מודפס קודם.⁶⁰

משמעותי וצירף הסכמה מאת הרב יוסף שאול הלוי נתנון. ספר שארית ישראל ראה אור בעריכה מחודשת בידי גדליה אבערלאנדער, ניו יורק תשנ"ח, מבוא מאת יהושע מונדשיין, עמ' 13-97.

57 על הבעייתיות שבהסכמה זו והשערה כי זויפה, ראו יצחק יעקב ווייסבערג, גאון ושברו או מגלת סתרים, ווארשא תרמ"ד, עמ' 100-102. ראו גם את הכיטויים כנגד ספר שארית ישראל, שם, עמ' 28, 33. ביקורת על דברי ווייסבערג מצויה אצל משה בן יעקב רייכערסבערג, דברי ספר, ווארשא תרמ"ה, עמ' 7. רודקינסון עצמו התייחס להאשמה זו באחד מספריו המאוחרים, כשהוא האשים את יוסף כהן צדק ('כהן און') שהמציא את הדבר: Michael Levi Rodkinsohn, *Der Schulchan Aruch und seinen Begiehungen zu den Juden und Nichtjuden*, Wien 1884, p. VIII. על הבעייתיות בהסכמות, ראו גם מונדשיין, שארית ישראל (תשנ"ח), עמ' 42, 100.

58 ספר אורים ותומים החדש, לעמבערג תרכ"ד. הקונטרס הודפס מספר פעמים במחצית השנייה של המאה הי"ט, בעברית וביידיש, אך נראה כי לרודקינסון לא היה יד בהוצאות אלו.

59 שבחי הרב, לעמבערג תרכ"ד (יידיש); לעמבערג, תרכ"ה; לעמבערג 1865; לעמבערג 1866. ראו את רשימת המהדורות של הספרון כפי שרשם הברמן, שערי חב"ד, עמ' 352-354 סימנים 257-266, עמ' 364 סימן 10. ראו סקירה קצרה על הספר אצל נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 207, 219-221. כאן השתמשנו בשבחי הרב, לבוש תרכ"ד.

60 נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 212-219. ואת המהדורה המבוארת, סיפורי מיכאל לוי רודקינסון: סיפורים חסידיים, מהדורת גדליה נגאל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 15-97. הספר זכה להדפסות מרובות, לרוב ללא הזכרת שם המחבר. ראו אברהם מאיר הברמן, 'השלמות', ישראל צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה, מרחביה תשי"ט, עמ' 361. הברמן מציין כי שמו של רודקינסון נרמז בראשי תיבות בסוף ההקדמה. התייחסות קצרה לספר מצויה כבר אצל

[3] סיפורי צדיקים מהחוט המשולש. נדפס לראשונה בלמברג תרכ"ד. בשנת תרכ"ה הודפס שוב בכותר שונה: 'סיפורי צדיקים מארבעה מטיבי לכת'. התוכן לא השתנה רק שמו של ר' ליב שרה'ס מופיע גם על השער ולא כמקודם בפנים הספר. מהדורה מוערת של הספר הכין גדליה נגאל.⁶¹

נדון עתה במספר נושאים מרכזיים בשלושת הספרים, בכדי לעמוד על אופי מחברם.

מקורות ונאמנותם

בהקדמה לספר שבחי הרב כותב רודקינסון את הדברים הבאים על מקורותיו:

מנעורי נתגדלתי בין החכמים והחסידים אשר הסתופפו בצל קדושת רבינו הגאון הישיש ר"ש זלמן מלאדי זצוק"ל ותלמידיו ומדי שנה בשנה ביום י"ט כסליו אשר אנחנו עושים אותו יום משתה ושמחה ויו"ט למזכרת הנס אשר נעשה לרבינו הקדוש אשר נפדה ממאסרו מפ"ב [מפטרבורג] ביום ההוא דרשתי וחקרתי תמיד מהזקנים והחכמים אשר לא יכזבו באמונתם את אשר קרה להרב במאסרו כי רציתי להתחקה על שרשי המעשה [...] וכאשר נודע לי דבר דיבור על אופניו מכל פרטי המעשה הייתי משתוקק תמיד לחקוק הדברים בעט ברזל למען לא ישכח מפי זרענו המעש[ה] הנוראה הזאת כי מוסר השכל הוא לכל מביני מדע.⁶²

עדות זו מזכירה את הדברים המופיעים בהקדמת המדפיס' בשבחי הבעש"ט, שם נאמר כי גרעינו של הספר בסיפורי שבחים שנאמרו בקבוצה.⁶³ על כל פנים מצביעה היא על מקורותיו של המחבר: סיפורים ששמע בעל פה מחסידים זקנים.⁶⁴ רודקינסון מדגיש כי

צדרכים, כתר כהונה, עמ' 97, בלי שידע כי רודקינסון חיברו, או שידע ולא ההקדיש לכך כל חשיבות.

61 נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 221-224; הנ"ל, סיפורי מיכאל לוי רודקינסון, עמ' 99-138. את שני ספרי רודקינסון האחרונים הדפיס נגאל מחדש ללא שינויים משמעותיים, גדליה נגאל, סיפורים חסידיים מלמברג-לבוב, ירושלים תש"ו, עמ' 21-155. אנו נפנה למהדורתו הראשונה.

62 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' א.

63 שבחי הבעש"ט, מהדורת אברהם רובינשטיין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 23-26. על הדמיון בין דברים אלו למסגרת דקאמרון של בוקאצ'ו, ראו גריס, ספר סופר וסיפור, עמ' 105. סיפור דומה מופיע גם במסורת ברסלבית מאוחרת, ראו ר' אברהם חזן, אבני"ה ברזל, בני ברק תשכ"א, עמ' כט, סימן ל: 'לאחר הסתלקות הבעש"ט נתקבצו התלמידים וסיפרו כל אחד מה שידע והקיבוץ הי' אצל הר"ר גדליה, והוא ידע כל המעשיות מהבעש"ט זצוק"ל, ושוב הי' אחד שהי' יודע ג"כ מעשיות, ומזה נעשה השבחי בעש"ט. וכדומה שה"ר גדליה מליניץ עשה את השבחי בעש"ט; והשוו לדברי ר' נתן מנמירוב, שיחות הר"ן, ירושלים תשמ"ה, עמ' צג, סימן קלח. על מסורת ברסלב זו, בהקשר לעריכת שבחי הבעש"ט מקבצים שונים, ראו אלחנן ריינר, 'שבחי הבעש"ט: מסירה, עריכה, הדפסה', דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך שני, ירושלים תשנ"ד, עמ' 149.

64 עניין זה היווה מוקד ביקורת למשכילים רבים. ביקורת זו נשמעת עוד בשנות השתיקה של ספרות השבחים החסידית, ראו למשל בקונטרס המשותף לריב"ל ופרל, דברי צדיקים, וויען 1830, עמ' 16. הדבר בא לידי ביטוי סמלי במושג 'אחורי התנור' של בית המדרש, מקום מושבם של הבטלנים והקבצנים המספרים מעשיות בעלמא על הצדיקים.

אין אלו כל הסיפורים אותם שמע, ומוסיף: 'לא כולם אוכל לכתוב מחיסרון הידיעה ומקוצר היריעה'.⁶⁵ עם כל הדגשותיו על נאמנות הסיפורים, הבטחתו של רודקינסון להביא את מוסר השמועה בכל סיפור וסיפור לא התגשמה בפועל.⁶⁶ נראה כי היו טעמים נוספים להדגשות נאמנות המקורות, אחד מהם הוא תפוצת הסיפור שבעל פה ותחילת הדפסת אותם הסיפורים בשנות הששים.

סיפור שבעל פה, סיפור שבכתב ותיקון מסורות

בהקדמה לשבחי הרב מגלה רודקינסון את אחד ממניעי כתיבתו:

ידאתי עד עתה לגשת אל המלאכה הזאת פן אגרע ח"ו בכבוד הרב. אך מאשר ראיתי בשנה העברה נדפסה המעשה על ע"ט (נקראה בשם מעשה ר' זלמינא) והיה מלאה שקרים ושטותים (כי כתבה יליד בוקאווינא אשר לא ידע ולא שמע מעולם את שם הרב וכאשר שמע מאיזה תינוק המעשה העלה אותה על הספר ולא השכיל להפריש הטוב מן הרע [...]) אמרתי עת לעשות לה' לכתוב על ספר.⁶⁷

הקונטרס שכתגובה אליו כתב רודקינסון את ספרו הוא 'מעשה נפלאה ונורא' לר' זלמינא וויטפסקער, אותו הזכרנו קודם לכן. רודקינסון מציג את עצמו כמי שבא לתקן על סמך מקורות נאמנים את התמונה שנפגמה בעקבות הפרסום המטעה. עניין זה, החוזר בעוד מספר מקומות אצל רודקינסון, משקף מצב של בלבול בתמונת העבר החסידית הפנימית. נתרבו מסורות סותרות על אבות החסידות בהעדר הדפסה מוקדמת של הסיפורים. עניין זה עולה גם מהמשך ההקדמה הנזכרת בה פונה רודקינסון לקורא וכותב:

קורא נעים אולי תמצא בספר איזה דבר אשר ידעת אותה בשינוי קצת או תמצא אשר גרעתי או הוספתי מכפי שמועתך אל תבהל ברוחך לדון אותי לשקרן חלילה כי תדע כי אנכי הרקדתי בנפה ובכברה כל הסיפורים ואשר בררתי מהם לפי שכלי הסולת נקיה אלו הצגתים לפניך ומקובלים הם בידי מפי חסידים וצדיקים וחכמים.⁶⁸

היינו, מסורות שונות הסתובבו ואף הועלו בכתב, ורודקינסון מציע את גרסתם ה'אמיתית' ו'הנכונה'. כך גם בהקדמה לסיפורי צדיקים הוא כותב כי אחת מסיבות כתיבתו היא 'כי נשתבשו הסיפורים מאד בפי ההמון, איש איש לפי שמעו מוסיף וגורע'.⁶⁹ לצד טענה זו חוזרת ונשנית במספר מקומות האמירה כי הסיפורים שליקט אינם אלא חלק קטן מתוך מכלול רחב בהרבה, וכי כל שיכתוב אין בו כדי להקיף את הנושא.

65 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' א.

66 רודקינסון, עדת צדיקים, עמ' 17: 'ואנכי כתבתי קודם כל מעשה מי ספרה וממי שמעתייה'. ושם, עמ' 81, דברי התנצלות: 'הנני להתנצל לפניך, קורא חביב, על אשר גרעתי מאשר יעדתי בהקדמתי כי כל מעשה אכתוב אותה ממי ששמעתייה ומי ספרה, ומהרבה מהם התעלמתי שם המספר. דע ידידי, כי אחרי שובי נחמתי כי אמרתי: לא יתרצו האנשים להיות נקובים שמותם עלי לוח'.

67 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' א.

68 שם, עמ' ג.

69 רודקינסון, סיפורי צדיקים, עמ' 100.

מעניין לבחון את יחסו של רודקינסון בקבצים אלו לספר 'שבחי הבעש"ט'. אף על פי שבפתח עדת צדיקים הוא מציג את תוכן ספרו כמשלים סיפורים 'אשר לא הובאו בשבחי הבעש"ט',⁷⁰ נרמז גם באותו הספר כי לא כל הכתוב בספר שבחי הבעש"ט הוא מדויק. ושוב מציג הוא את הגרסה הנכונה על פי המסורת שבידו באומרו:

המעשה המבואר בשבחי בעש"ט מהבעש"ט אשר היה אצל הדירזאונצעס דקהל סלוצק, הרכיב שם חמר גמל ולא ספרה לאמיתה. והוא לא אשם בזה כי עבר המרחק רב אשר מהעיר הנ"ל להכותב שבחי בעש"ט נשתנו הדברים בסיפורים הרבה מאנשים שונים, והוא רשם על הגליון מהתחלה את אשר שמע, אם לאמת אם לשקר. ואנכי שמעתי ברור המעשה מתחלה ועד סוף. והנני להציע לפני הקורא, ויוכרו דברי אמת.⁷¹

מפעל הדפסת ספרות השבחים בשנות השישים הוא אם כן בעיני חלק מכותביה גם מפעל של 'תיקון' מסורות 'פגומות' ו'סילוק' מעשיות לא מדויקות או בדויות.⁷² דבר זה בא לידי ביטוי גם אצל אהרן וולדן שלא נרתע לומר כי עורך שבחי הבעש"ט בדה סיפורים מלבנו. בלשונו:

וגם המדפיס אשר הדפיס שבחי רבינו וקרא אותו בשם שבחי בעש"ט, לא בהשכל ודעת עשה זאת, כי איך יבוא אחרי המלך לספר ולהפליג בשבחו ולהלל אור שבעת הימים. ומה גם בכמה דברים בדאים אשר בדא מלבנו, ובזה נתן יד לפושעים לאמור הנה השמש והירח ואחד עשר וכוכבים וגו' וללצים הוא יליץ. ואיך לא ידע כי כל השבחים אשר ספר שם לא הגיעו עד קרסולי רבינו. ולא הגיד אף החצי.⁷³

נוסח מעודן יותר של טענה זו ניתן למצוא גם במקורות חסידיים אחרים.⁷⁴ אין להבין מכאן כי המסורות שבספר שבחי הבעש"ט היו 'מקודשות' או לא 'מקודשות' בעיני החסידים אלא שבמהלך הזמן נמצא מי שהרגיש את הצורך 'לתקן' כמה מהדברים שנדפסו בשבחי הבעש"ט לאור מסורות אחרות 'נאמנות' יותר. כפועל יוצא מתחושה זו הדגיש רודקינסון חזור והדגש כי מקורותיו נאמנים הם.⁷⁵ מעניין שלימים נמצא מי שערער על המסורות

70 רודקינסון, עדת צדיקים, עמ' 15.

71 שם, עמ' 43. על הסיפור ראו אדם טלר, 'מסורת סלוצק על ראשית דרכו של הבעש"ט', מחקרי חסידות (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל טו), בעריכת עמנואל אטקס, דוד אסף, יוסף דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 15-38.

72 העיר על כך שמרוק, ספרות יידיש, עמ' 209-213.

73 אהרן וולדן, שם הגדולים החדש, ווארשא תרכ"ד, ערך 'רבינו הבעש"ט', לח ע"א. דברי ביקורת על כך כתב ר' אהרן ראטה, שומר אמונים, ירושלים תש"ב, כו ע"ב. היה מי שמצא שמץ של מינות בספר זה בשל עניין אחר, ראו י"ש תפילינסקי, ספר אמרי ספר, ירושלים תשס"ג, עמ' תסח.

74 מונדשיין, שבחי הבעש"ט, עמ' 52-54; ספר מעשה השם, מאנסי ניו יורק תשנ"ה, ג, עמ' תתמג-תתמד; תפילינסקי, ספר אמרי ספר, עמ' תמט-תנ.

75 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' ג: 'גם המעשיות אשר הוספתי בפנים הספר ברורים ואמיתים המה וראויים להפיצם בישראל'. הנ"ל, עדת צדיקים, עמ' 17: 'המעשיות אשר נכתבו בספר הזה כולם אמיתים וברורים המה, אשר ברובם ככולם ספרו אותם אנשים חכמי לב צדיקים וקדושים וחסידים'. השוו לדברי בודק, סיפורים חסידיים, מהדורת נגאל, עמ' 9, 69, 190-191.

המובאות בספר 'שבחי הרב' של רודקינסון מאותו הטעם ממש, היינו שמקורותיו אינם מהימנים.⁷⁶

תגובה לספרות ההשכלה

רודקינסון מציין מניע נוסף לכתיבתו, המהווה מניע לכלל ספרות השבחים בתקופתו, והוא התגברותה של תנועת ההשכלה.⁷⁷ דבר זה נרמז אצל רודקינסון בין השיטין ואצל מלקטים אחרים נמצא באופן גלוי יותר. ניתן לראות את כל אותה ההדגשה של 'אמונת החכמים', אותה ביקש רודקינסון לחזק, כתגובה להשפעתה של תנועת ההשכלה בימיו. בראש ספר עדת צדיקים קושר רודקינסון את הדברים וכותב:

כי בדור היתום הזה, אשר נתמעטו הלבבות מאד, שתל השם יתברך צדיקים בכל מחוז ובפלך, המה יראי ה' הקטנים עם הגדולים, לחזק ולקשר כל ההמון כאיש אחד באמונת חכמים איש איש לפי שכלו יהולל. והנני לשנות דברי, כי הדבר הזה נחוץ הוא עתה לנו יותר מדורות הקדמונים כי בעוונותינו הרבים רבה עתה המספחת ממשכלי עמינו, אשר נתנו לבם אל ההוללות אשר כינוה בשם השכלה, להרוס כל יסודי הדת. ולולא החכמים היושבים בכל פלך לעצור בעדם, כי עתה אבדנו כולנו חלילה.⁷⁸

ממשיך רודקינסון וכותב ש'נגע' זה של ההשכלה פשה 'כי זה לעומת זה עשה האלקים מצד הקליפה המנגדת להקדושה', ועם התגלות הבעש"ט רבתה גם 'ההשכלה המדומה',⁷⁹ בייחוד עתה בימי 'עקבתא דמשיחא'. על כן רואה הוא בחשיבות סיפורי הצדיקים כתריס בפני אותה ההשכלה.⁸⁰ הוא גם ידע שמשכילים עלולים ללעוג לספרו כשם שלעגו לספר שבחי הבעש"ט. יתכן ובשל הביקורת המשכילית על 'שפת העילגים' של החסידים, לעומת 'לשון צח' הראויה והרצויה,⁸¹ כתב רודקינסון בהקדמתו לשבחי הרב את הדברים הבאים:

76 א"ש היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' 4, המזכיר את שבחי הרב וספרים אחרים כספרים הנדפסים 'מפי שמועות שונות שאין להם כל יסוד' וכספרים הבנויים על 'יסודות רעועים'. וראו את דברי שמרוק, ספרות יידיש, עמ' 212-213. יש לציין עניין נוסף בדברי היילמאן בבית רבי. בשעה שהוא מבקר את שבחי הרב ותולדות עמודי החב"ד של רודקינסון הוא מציין רק את עניין מקורותיו השגויים אך אין הוא נטפל לעניין 'אפיקורסותו' כשם שעשו אחרים. בהמשך, שם, עמ' 5, מתקיף היילמאן את צווייפל וספרו שלום על ישראל, דווקא בשל היותו משכיל. מכאן ניתן לשער כי לא ראה ברודקינסון משכיל ממש.

77 ראו גם את דברי הברמן, 'השלמות', צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה, עמ' 361.

78 רודקינסון, עדת צדיקים, עמ' 16.

79 המונח 'השכלה מדומה' שרודקינסון משתמש בו כאן נעוץ גם הוא בספרות ההשכלה, על אף שהשימוש כאן הוא כולל, ראו שמואל פיינר, 'המאבק בהשכלה המזויפת וגבולותיה של המודרניזציה היהודית', מוילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, בעריכת דוד אסף, ישראל ברטל, אבנר הולצמן, חוה טורניאנסקי, שמואל פיינר, יהודה פרידלנדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 3-23.

80 רודקינסון, עדת צדיקים, עמ' 17.

81 עניין זה בולט בייחוד בסאטירות מעשה ידי יוסף פרל שחיקה את 'שפת החסידים' והשתמש בכוונה בעברית משובשת השזורה בביטויים ותרגומים ישירים מידיש. זאת בכדי לשים ללעג את 'שפת העילגים' של החסידים לעומת 'לשון הצח' המשכילית. ראו על כך שמואל ורסס,

גם לא תתפלא על לשון הנמוך והקל אשר סדרתי במ הסיפורים הן מפנים הספר והן מההקדמה. האמין לי יקירי כי יש לאל ידי להעתיקם על לשון צח ומליצה נאה אבל נימוקי עמי למען ירוץ כל קורא בו כקטן כגדול.⁸²

לשון דומה מוצאים אנו גם בספר מפעלות צדיקים של מנחם מנדל בודק שהודפס שנה לאחר מכן, וכנראה שבודק העתיק עניין זה מרודקינסון, וזה לשונו:

אך לתועלתך הקורא הנעים אשר ע"כ סדרתי הן הסיפורים והן הדבורים הקדושים הן פנים הספר והן הקדמתו הכל בלשון נמוך וקל ואף שיש בע"ה לאל ידי להעתיקם על לשון צח ונקי ומליצה נאה ונימוקי עמי למען ירוץ כל הקורא בו כקטן כגדול.⁸³

נראה כי רודקינסון הכיר את ביקורת המשכילים שלעגו על 'לשון החסידים'. אך הוא גם הכיר היטב את קהל היעד של ספרו ועל כן ביכר כתיבה פשוטה. בספר עדת צדיקים הוא חוזר שוב על עניין זה אך בתוספת הדגשת חשיבות ספרות זו כנגד ספרות ההשכלה:

עוד זאת יראה הקורא וישכיל כי רוב המעשיות אשר נלקטו בזה המחברת, כולם מלאים מוסר ויראת ה'. ועל כן הצגתי בלשון קל, נמוך ופשוט מאד למען ירוץ כל קורא בו כקטן כגדול, וגם נערים היוצאים מבית הספר נאה להם לקרות אלו המעשיות בעת כיטולם מלימודים, למען יכו הדברים שורש בלבו בעת רך לבבו כקנה [...] ואף אם ילמוד אח"כ ספרי החקירה בעת גדלו, או שארי ספרים, ידע לברור הרימון מתוך קליפתו.⁸⁴

בהקדמה לספר סיפורי צדיקים הוא שוב מדבר על 'לשון קל' ומוסיף:

לא רק לפני גדולי הדעה נאספו הסיפורים ההם, כי אם גם למען יחנכו את בניהם הקטנים בעודם באבם, להחזיק בלבם אמונת החכמים, למען לא יסורו מדרך ה' בעת גדלם. כי בעתות הללו ההכרח לעיין מאד על זה, שלא יתרבו הדעות בהנער המבין לשון הקודש, לשים עינו בספרי המשכילים.⁸⁵

אם כן ספריו הם תגובה להשכלה ותריס מפניה ועל כן פונה הוא דווקא בלשון פשוטה שיוכלו להבין את הדברים גם נערים צעירים. אין ספק שהשוואת הספרות המשכילית מאותה התקופה לספרות השבחים החסידית תניב פרות מרתקים, כמו גם בירור יחסם של 'המקבצים' אל ספרות ההשכלה בכלל.

דוגמא מעניינת להתייחסות אל ההשכלה ניתן למצוא גם בהקדמתו של וולדן לספר קהל חסידים. וולדן העתיק כאן פסקאות שלמות מחיבורי רודקינסון ביניהן גם את

'הלשון העברית בעיני יוסף פרל ובני-דורו', בתוך: יוסף פרל, מעשיות ואיגרות מצדיקים אמיתיים ומאנשי שלומנו, מהדורת חנא שמרוק ושמואל ורסס, ירושלים תש"ל, עמ' 42-48; שמואל ורסס, 'מלשון אל לשון: סממני הנוסח ביידיש של "מגלה טמירין" מאת יוסף פרל', חוליות 3 (1996), עמ' 81-83.

82 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' ג.

83 הקדמה ל'ספר מפעלות צדיקים', בודק, סיפורים חסידיים, מהדורת נגאל, עמ' 70. על כך שבודק העתיק מכתבי רודקינסון, ראו שם, עמ' 9, 14.

84 רודקינסון, עדת צדיקים, עמ' 17.

85 רודקינסון, סיפורי צדיקים, עמ' 100.

ההתייחסות לספרות ההשכלה שנידונה למעלה.⁸⁶ אך הוא הוסיף על דבריו הכלליים של רודקינסון גם פירוט של המשכילים המתעים שספריהם נדפסו בסמוך. תגובתו היא לא דווקא למשכילים שחיו בתקופתו אלא לספרי השכלה שנדפסו מחדש בשנות הששים. בשל חשיבותה של הקדמה זו נביא מלשונה באריכות:

והנה בעוה"ר כעת רבתה המספחת מאד ממשכילי עמינו [...] אשר חכמים המה להרע ונתנו את לבם להוללות אשר בשם השכלה כנוהו להרוס את כל יסודי הדת ומלעיבים במלאכי ה' ובצדיקיו. וכתבו דברי הבליהם בספר להלעיג מתורותינו הקדושה. ובעוה"ר נתרבו כעת חוברי חבר כאלו כמו בע"מ [בעל מחבר] מורה נבוכי הזמן,⁸⁷ ובע"מ החולץ,⁸⁸ הצופה,⁸⁹ דרכה של תורה,⁹⁰ מס' עניות,⁹¹ וכדומה כמה וכמה. להעוברים ופוקרים א"א [אבי אבות] הטומאה ימח שמם וזכרם לדור דורים וכולם מיוסדים להלעיג מדברי התלמוד הק' והפוסקים אשר מאורת צפעוני טמון בחובם לבזות דברי חכמינו ז"ל ולשפוך בוז ח"ו על כבודם ולמען ינהו לבב דלי העם לחנך בניהם ללכת אחריהם. (זכרה אלקי לטובה לרבני וגדולי מדינות רוסיא אשר החרימו וקללו את הסוחרים אשר יסחרו עם התועבות האלו הם ותגריהן ותגרי תגריהן וכל העוסקים בדברי הבליים כאלו והקוראים בהם יהי שמם לדראון עולם). ולולא החכמים היושבים עתה בכל פלך לעצור בעם למען ילכו אחרי ה' ולא יתורו אחרי לבבם ואחרי עינם כמאמרם ז"ל אחרי לבבכם זו מינות וכו' כי עתה אבדנו כולנו חלילה. ולכן לקטתי ואספתי מכל הספרים כל המעשיות אשר עשו הצדיקים בישראל בכדי להלהיב ולהתפעל נפש הישראלי ללכת אחרי ה' ויראו [...] והספרים היקרים יכו שורש בלבבם ללכת אחרי יראי ה' עבדיו הנאמנים. ולא ילכו ב"י [בני ישראל] אחרי התוהו אשר לא יועילו ויראו כמה גדלה עסק התורה ושומרי מצותיה ויאמרו הגדיל ה' לעשות עמנו ע"י צדיקיו הנאמנים. והצגתי אותם בלשון קל מאוד למען ירוץ כל קורא בו קטן כגדול וגם נערי ב"י בחורי חמד בעת הבטלם מלמודם נאה להם לקרות המעשיות

- 86 לניתוח ההקדמה ראו גם דן, הסיפור החסידי, עמ' 200-202; נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 206-205.
- 87 הכוונה למחדורה השנייה של מורה נבוכי הזמן לרנ"ק שנדפס על ידי מיכל וולף עם מבוא מאת מאיר לטריס. מורה נבוכי הזמן, ספר מורה אמונה צרופה ומלמד חכמת ישראל, לעמבערג תרכ"ג.
- 88 החולץ. כנראה צריך להיות החלוץ, כתב העת שהוציא יהושע השל שור. הכרך הראשון ראה אור בלעמבערג תרי"א. בסמוך לכתיבת ההקדמה נדפסו הכרך החמישי, ברסלאו תר"ך, הכרך הששי, ברסלאו תרכ"ב, והכרך השביעי, פראנקפורט תרכ"ה. בשנת תרכ"ו ראה אור הכרך הרשאה של 'החלוץ' בהדפסה שנייה. נגד 'החלוץ' של שור הדפיס א"ל הרמלין בעילום שמו את ספר החולץ, לבוב תרכ"ב. קשה לשער כי וולדן כיוון את חציו נגד ספר זה שבא להתקיף את שור. על חיבורים אלו ראו מנוחה גלבוץ, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים תשנ"ב, טורים 105-108, 428-429; חיים כהן, 'יהושע השיל שור בעל "החלוץ" וההשכלה הרדיקלית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ד, עמ' 70-71, 89-91, 112.
- 89 הצופה לבית ישראל ליצחק אהטר. מהדורה שניה של הספר עם תוספות ראתה אור בוינה תרכ"ד.
- 90 צבי מנחם (הירש מענדל) פיניליש, דרכה של תורה, וינה תרכ"א.
- 91 מסכת עניות. אולי הכוונה לחיבורו של אייזיק מאיר דיק, 'מסכת עניות', כנפי יונה, א, בעריכת שניאור זק"ש, ברלין תר"ח, עמ' 3-20.

האלה ולא יבטלו בקריאות הספרים מהמשכילים, דברי הוללות וסכלות ושירי חשק ועגבים, אשר על זה נתיסד כל דבריהם.⁹²

הקדמה זו עוררה את רוגזו של אלכסנדר צדרכובים עוד בשנת תרכ"ז, כשנה לאחר הדפסת ספר 'קהל חסידים', והוא בא להגן על המשכילים המותקפים בה ובייחוד על ר' נחמן קרוכמאל.⁹³ וולדן העתיק מרודקינסון והרחיב את דבריו הרחבה משמעותית. ברור מכאן כי התגובה לספרות ההשכלה היה אחד מהגורמים החשובים בהדפסה המחודשת של ספרות השבחים החסידית, דבר הבא לידי ביטוי לא רק אצל רודקינסון אלא גם אצל אחרים.

אמונת חכמים, סיפורי צדיקים ומוסר

אחד הטעמים העיקריים המפורשים בהקדמות רודקינסון להפצת ספריו הוא עניין חיזוק 'האמונה הפשוטה' ו'אמונת חכמים' המודגש בפתח כל הקבצים שערך.⁹⁴ הדגשה זו נעוצה בביקורתו כלפי ספרות ההשכלה והתגברותה של ההשכלה, כפי שראינו, אך 'שורשיה עמוקים מאד בכל הספרות החסידית'.⁹⁵ אין מדובר כאן רק באמונה בצדיק ובכוחו אלא בחיזוק חיי הדת בכלל.⁹⁶ מחיזוק אמונת חכמים בא הוא להראות את חשיבות סיפורי החסידים שאין הם אלא תורות ממש.⁹⁷ עניין זה מופיע גם בהקדמה לשבחי הבעש"ט וגם בקבצים רבים אחרים מספרות השבחים.⁹⁸ כחלק ממגמה זו הוסיף רודקינסון נספחים ומבואות דידקטיים ומוסר השכל בסופי חלק מהסיפורים.⁹⁹ רודקינסון הביא גם סיפורים

92 'הקדמת המאסף והמלקט', קהל חסידים, לעמבערג תרכ"ו.

93 צדרכובים, כתר כהונה, עמ' 105-106.

94 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' א-ב; הנ"ל, עדת צדיקים, עמ' 15-16; הנ"ל, סיפורי צדיקים, עמ' 100.

95 מנדל פייקאז', ההנהגה החסידית: סמכות ואמונת צדיקים באספקלריית ספרותה של החסידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 15-59; הנ"ל, חסידות ברסלב, עמ' 190-198; הנ"ל, ר' נתן מנמירוב באספקלריית ספרו "ליקוטי הלכות", ציון סט (תשס"ד), עמ' 217-219. האפשרות שיש כאן תגובה להשכלה סבירה ביותר. על ערעור מושג 'אמונת חכמים' (במובן החסידי) בקרב המשכילים, בייחוד בכתבי יוסף פרל ויהושע השל שור, ראו פרידלנדר, בין הלכה להשכלה, עמ' 138-177.

96 גריס, ספר, סופר וסיפור, עמ' 119-120, והפניותיו למחקרים נוספים.

97 רודקינסון, שבחי הרב, עמ' א-ב.

98 נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 205-206; בודק, סיפורים חסידיים, מהדורת נגאל, עמ' 25-24, 143-142.

99 רודקינסון, סיפורי צדיקים, עמ' 101: 'ואתה, המעיין, שים לבך בעת עברך בין בתרי הספורים האלה לא בלבד לחיצוניות המעשה, אשר תתענג לבבך הגשמי מזה, כי אם תתבונן בפנימיות היוצא מן הדברים האלה, למען תשכיל ותתענג גם בתענוג רוחני במוסר השכל היוצא מהספור ההוא' וכו'. ראו יישום למגמה זו, שם, עמ' 121 ועוד. מגמה זו חזקה יותר בספר עדת צדיקים שבראשו כתב (עמ' 17): 'עוד זאת יראה הקורא וישכיל כי רוב המעשיות אשר נקלטו בזה המחברת, כולם מלאים מוסר ויראת ה'. הדוגמאות ליישום הבנתו מרובות, ראו למשל בסוף הסיפור הראשון (שם, עמ' 20): 'ומזה המעשה ילמד כל אדם מוסר, איך לזהר לחיות ביגיע כפיו ולשמור ולענג את השבת בלי מחשבת חוץ, ויקבל עליו את כל הבא

רבים על אישים לא חסידיים לספריו והוסיף לאחד מהם חלק לו קרא: 'שבחי הרמ"א'.¹⁰⁰ עניין זה ניתן למצוא גם אצל מלקטים אחרים.¹⁰¹ אין רודקינסון בוחן את הסיפורים לפי אמות מידה רציונאליות או קנה מידה היסטורי אלא על פי נאמנותם למסורות שבידו ולפי הערך המוסרי הטמון בהם.

רודקינסון כמחבר חסידי, קהל היעד שלו והתקבלות ספריו

מקבצים אלו ברור שלפנינו מחבר חסידי לכל דבר גם אם הושפע במניעי כתיבתו מזרמים חיצוניים. רודקינסון פנה בחיבורים שהוזכרו אל החברה החסידית בה חי והוא ענה לצורכי אותה החברה ואין כאן כל צביעות או הפכפכות. כפי שכבר ציינו זכו ספרים אלו למהדורות רבות, לרוב בעילום שם המחבר, מה שמראה כי ספריו התקבלו בהתלהבות ברוב החברה החסידית.¹⁰²

יוצא דופן בקרב החסידים ביחס השלילי אל סיפורי רודקינסון, כמו גם אל ספרות השבחים בכלל, הם דברי ר' אברהם חזן מטולטשין, מחשובי חסידי ברסלב במחצית השנייה של המאה הי"ט וראשית המאה הכ', וזה לשונו:

ועתה אגב אורחא אציג לפני המעיין גם קצת ראשי פרקים מן האותות והמופתים שנראו מאדמו"ר [ר' נחמן מברסלב] זצ"ל [...] וכאור מן החשך ממש נבדלים המה, מן המעשיות הכתובות בהספרים שיצאו בסמוך, עדת צדיקים – קהל חסידים – פאר מקדושים, שבחי הצדיקים, ומשאר המעשיות אשר הלכו מפה לפה ומאזן לאוזן אצל הבעלי כדים שנתרבו בעתים הללו.¹⁰³

בסמוך למילים 'שבחי הצדיקים' מוסיף ר' אברהם הערה ובה הדברים המעניינים הבאים:

הו לטוב ולמוטב בשמחה. ועבור זה יזכה לבנים צדיקים וחסידים, אשר יקרכו את גאולתינו ופדות נפשינו בקרוב, אמן'. ראו עוד, שם, עמ' 24, 35, 39, 42, 60, 66. עניין זה חסר בספר שבחי הרב.

100 'שבחי הרמ"א', רודקינסון, עדת צדיקים, עמ' 72-78. ראו על כך נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 217-218.

101 שם, עמ' 206. ראו לדוגמא את הסיפורים הרבים שאסף בודק באותן השנים ונקבצו ל'ספר נפלאות האמת', ספר אמת ויציב, ב, עמ' קצז-רמח.

102 גם בחיבורים חסידיים הנדפסים בימינו משתמשים במסורות המובאות בספרי רודקינסון המוקדמים. יש המתחמקים באופן שיטתי מציון שמו, ראו למשל בצלאל לנדאו, הרבי ר' אלימלך מליזענסק, ירושלים תשס"ד, עמ' רי; ש"ח פרוש, אור יקרות, ירושלים תשנ"ז, א, עמ' מב. אחרים מזכירים את שמו אך מתעלמים מקרבתו להשכלה, כך למשל תורת המגיד מזלאטשוב, בעריכת א"ע הורוויץ, ירושלים תשנ"ט, ב, עמ' סט-עב, מביא המלקט סיפור מספר עדת צדיקים וברשימת המקורות בסוף הספר, עמ' רמ, מכנה את המתבר: 'הרה"ח רבי מיכאל פרומקין'.

103 ר' אברהם חזן, כוכבי אור, ירושלים תשמ"ז, עמ' לה-לו. הספרים הם: עדת צדיקים לרודקינסון, קהל חסידים לוולדן, פאר מקדושים לבודק, שבחי הצדיקים = אולי הכוונה למעשה צדיקים לבודק או לספר שבחי צדיקים למנדל ציטרין שנדפס מאוחר יותר (ווארשא תרמ"ג).

ואע"פ שמובא בהם הרבה מעשיות מהבעש"ט זצ"ל ומשאר צדיקים אמתיים אשר באמת נראה מהם התגלות נוראות בשידוד הטבע והודעת עתידות, אבל לא כהמעשיות הכתובים בהספרים הנ"ל אשר רוב הסיפורים בעת משתה היין, אשר המספר עומד בין כוס ג' לד' והשומע יושב ומתנמנם, עד שיותר מט' חלקים בהם שקר ומעט האמת מורכב ומשונה ומוחלף ומעורב (זולת השבחי בעש"ט הוא אמת מראשו ועד סופו כאשר שמעתי זאת מפי אבי הכ"מ [ר' נחמן מטולשטיין] שסיפר זאת בשם אדמו"ר זצ"ל [ר' נחמן מברסלב], מלבד על קצת דקצת מהם אשר לא נכתבו היטב).¹⁰⁴

דברי ר' אברהם באו להבדיל בין ספרות השבחים שהלכה ונדפסה בימיו לבין שבחים שהוא עצמו סיפר על ר' נחמן מברסלב, כשהוא מבחין בייחודו של שבחי הבעש"ט ועל אף שלדעתו גם בו יש חסרון. דברי ביקורת אלו מחדדים את ההבדל בין ספרות השבחים החסידית בכלל לזו הברסלבית, כפי שעוצבה בידי ר' נתן מנמירוב וממשיכי דרכו.¹⁰⁵ על כל פנים אי אפשר ללמוד מדברים אלו דבר על יחס כלל החסידים כלפי ספרי רודקינסון אלא רק על דרכם המיוחדת של חסידי ברסלב בעיצוב שבחי צדיקים.

רמז להתנגדות אל סיפורי רודקינסון המוקדמים בקרב נאמני חב"ד ניתן למצוא בדברי שמריהו בן ר' לוי יצחק שניאורסון. שניאורסון הקדים דברים לספרו של מרדכי טייטלבוים על ר' שניאור זלמן מליאדי, שראה אור בווארשה תר"ע, בה הוא כותב:

אלה מזה – כמו: בעל ספר 'שבחי הרב', 'קהל חסידים' וכיוצא באלה, הליטו את הפנים המאירות של הרב [רש"ז מליאדי] בענן אגדות מפליאות, וייחסו לו בעיקר דברים היוצאים מדרך הטבע, בכדי להציגו בתור 'בעל מופת' בלבד, ובזה דימו לצאת ידי חובתם.¹⁰⁶

ביקורת זו לא רק יוצאת נגד הכתיבה ההגיוגרפית על רש"ז אלא על צורת ספרות השבחים בכלל, המלאה 'סיפורי נפלאות', דרך הרחוקה מדרכו החסידית של הכותב. דברים אלו מאפיינים כמה מכותביה ודובריה של חסידות חב"ד שכתבו נגד ספרות השבחים החסידית ובתוך כך התנגדו גם לחיבוריו של רודקינסון.

מגמה זו לא מאפיינת רק חסידים והיא מצויה גם בכמה מכתבי המשכילים בסוף המאה הי"ט. כך למשל כתב חיים זעליג סלונימסקי (חז"ס), 'כי לא כימים הראשונים הימים האלה, לפנים היו בעמנו חסידים תמימי לב, ענוים ושפלי רוח, ואנחנו, הינו בעיניהם רק כמתנגדים לשיטתם ולא יותר'. עתה נשתנתה התמונה לדעתו לחלוטין. חלק מאותו השינוי הוא רואה 'בהדפסת ספרי הצדיקים והחסידים אשר נשכח זכרם'. הוא מציין את ספר 'שם גדולים החדש' של וולדון שראה אור מחדש בווארשה תרמ"ט ומצביע על

104 ר' אברהם חזן, כוכבי אור, עמ' לו, הערה ג.

105 על אבחנה זו, ועל הייחוד שבספרות השבחים הברסלבית, ראו פייקאוו, חסידות ברסלב, עמ' 127-128; 131-128; Joseph Dan, *Jewish Mysticism*, IV, Northvale, Jerusalem 1999, pp. 127-128; 131-128; דן, הסיפור החסידי, עמ' 183-185. ראו גם Joseph Weiss, *Studies in East European Jewish Mysticism*, ed. David Goldstein, Oxford 1985, pp. 255-257.

106 שמריהו בן ר' לוי יצחק שניאורסון, 'דברים אחדים', בתוך מ' טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, חיי הרב, ספריו ושיטתו וקורות מפלגת חב"ד, ספר ראשון, ווארשה תר"ע, עמ' IX.

כך שהמחבר נוטה לסיפורי נפלאות ושהוא בא לכתוב על רש"ז מליאדי הרי שספר 'התניא' מוזכר רק בקצרה 'כי אין בו נפלאות וסודות נעלמים'.¹⁰⁷ סיפוריו של רודקינסון הועתקו לקבצים חסידיים רבים בני התקופה ומאוחרים יותר. עם זאת יש להבדיל בין ספרות השבחים המוקדמת בה אנו דנים כאן לזו המאוחרת שזכתה לביקורת גם מצד חסידים שונים. הקבצים שראו אור ללא הפסקה בראשית המאה העשרים מכילים לעיתים בליל של מסורות לא ממוינות שנועדו לחזק שושלת זו או אחרת או להנעים את זמנו של הקורא. בהקשר זה מעניינים דברי חיים בלאך שכתב סביב לשנת תר"פ על ספרות השבחים החסידית:

כמה מהם נדפסו פעם אחר פעם בשנוי התואר. מהם נוכל לראות עד כמה גדולה היצירה הפיוטית של החסידים הראשונים. הם עטפו את הקדושים אשר בארץ באגדות הדומות כמעט להאגדות שמוצאים אנו בש"ס ומדרש ולא נתפלא אם הסופרים החדשים יתענגו כל כך עליהן, עם כל דרגא ודרגא שירדה החסידות נחלש ונתמעט גם כח היצירה שלהן. המעשיות שנתפרסמו בעשרים שנים האחרונות ריקות הן מכל רעיון טהור, ולרוב מלאות הן דברי הבל ואני רואה בהן ממש חלול החסידות.¹⁰⁸

בלאך הצביע עוד על השפעתם של השבחים החסידיים על הספרות העברית החדשה. הוא עצמו ניגש אל החסידות ברוח ניאו-רומנטית, הדגיש את הערך הנעלה של התורה החסידית והביא לאורך ספריו אנקדוטות חסידיות רבות. מלבד זה ערך אנתולוגיות של סיפורים חסידיים מתורגמים ומעובדים לגרמנית. אך הוא שב וטרח להסביר את ההבדל בין האנתולוגיות שבעריכתו לאלו המצויות בימיו.¹⁰⁹

בתוך ספרות השבחים החסידית המוקדמת, עליה דיבר בלאך, תופסים סיפוריו של רודקינסון מקום רב והם השפיעו על סופרים מהזרם הרומנטי בסוף המאה הי"ט ותחילת המאה הכ'. מתחרים שונים התרפקו על הסיפורת החסידית בעמדם לרוב מחוץ לעולם החסידות.¹¹⁰ למרות השפעה זו אין לראות בכתביו המוקדמים של רודקינסון כתבים

107 חיים זעליג סלוניםסקי, 'מלשני בסתר', השחר החדש, בעריכת משה אורנשטיין, שנה ראשונה, חוברת ב, קראקא תרנ"ג, עמ' 77-78. בראש המאמר מציין העורך כי מאז נסגר 'השחר' של סמולנסקין שוב אין ביקורת על החסידות והם פורצים. לדבריו הוא בא לתקן מעוות זה ב'השחר החדש' ובספרו שנמצא עד היום בכתב יד: 'הצופה החדש לכית ישראל'. על אורנשטיין, ראו דוד אסף, "מבשר חדשות בק"ק סאדאגורא": סאטירה אנטי חסידית לא נודעת, קשר 17 (1995), עמ' 117-124; הנ"ל, דרך המלכות, עמ' 45 הערה 101.

108 חיים בלאך, קובץ מכתבים מקוריים מהבעש"ט ז"ל ותלמידיו זי"ע, וינא-ברלין [תר"פ], עמ' פד, בראש רשימת קבצי שבחים. בספר זה מביא בלאך גם מכתבים מגניזת חרסון. מלבד קובץ זה חיבר כמה ספרים על החסידות בגרמנית ובעברית והוא קיבל בהם את עיקר טענתו של שמעון דובנוב על ירידת הדורות בחסידות. עם זאת הדגיש לימים את מוצאו ממשפחת חסידים, קשריו עם אדמו"רים שונים וחשיבותה של החסידות בדור שלאחר השואה.

109 ראו למשל Chaim Bloch, Aus Mirjams Brunnen, Chasidische Erzählungen und Legenden, Wien 1929.

110 על העתקת סיפורי רודקינסון לקבצים חסידיים והשפעת סיפוריו על הספרות העברית, ראו נגאל, הסיפורת החסידית, עמ' 37, 44, 50; הנ"ל, מלקטי הסיפור החסידי, עמ' 25, 28-29 הערות 38-40; שמואל ורסס, 'החסידות בעולמו של ברדיצ'בסקי לאור חיבורו שנגנז', מיכה

השייכים לזרם זה שהתפתח מאוחר יותר וזכה לביקורת גם מצד משכילים¹¹¹ וגם מצד חסידים.¹¹²

גלגולי חייו המאוחרים של רודקינסון, כמו גם הקנאה והיריבות מצד רבים ממתחריו, האפילו על ספריו המוקדמים. ששפטו אותם מהמאוחר למוקדם, או ליתר דיוק מתוך עיניהם של מתנגדיו בשנות השבעים והשמונים. הדימוי שנוצר על ידי אברהם בר גוטלובר, כהן צדק, דיינארד ואחרים, התגלגל גם למחקר המודרני, וראוי לבחינה מחודשת.¹¹³ וודאי שאין כאן יצירה של 'משכיל נסתר' היוצר 'ניאו חסידות' ובעורמה מצניע בסיפוריו 'מוסר השכל משכילי', או יצירה של 'משכיל מובהק' ש'מניעיו לפרסום הסיפורים לא היו שונים משל כל סופר מודרני.¹¹⁴ מתוך קריאה מדוקדקת של תולדות רודקינסון, ברור שלפנינו עומד בשלב זה חסיד שמאמץ את הז'אנר החדש שנוצר לפניו, ואין לפקפק בשייכותו של רודקינסון באותן השנים להנועה החסידית, כפי שמנסים להדגיש היום גם כמה חסידי חב"ד.¹¹⁵

חשוב להדגיש בהקשר זה כי אין כל התייחסות ישירה לספרי רודקינסון המוקדמים מצד משכילים בשנות הששים. במידה והתייחסו לכתבים אלו ראו בהם עוד כתבים של

יוסף ברדיצ'בסקי: מחקרים ותעודות, בעריכת אבנר הולצמן, ירושלים תשס"ב, עמ' 237-236, 242, 245-247, 249.

111 כך למשל בכתבי ש"י איש הורוויץ, רב צעיר, אפרים דיינארד, שמעון ברנפלד, מרדכי דוד ברנדשטר, ואף חיים נחמן ביאליק כפי שנראה מכמה מאיגרותיו. ראו על כך את סקירתו של ניחם רוס, מסורת אהובה ושנואה: כתיבה ניאו חסידית בראשית המאה העשרים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע תשס"ה.

112 ההתנגדות מצד חסידים שונים לכתיבה הניאו-רומנטית, כמו גם לסיפורים ללא מקור חסידי ברור, טרם זכה למחקר. ראו לדוגמא את דבריו של ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, ספר דברי תורה, ירושלים תשנ"ח, ב, עמ' רסא-רסד, רפ-רפג. ראו גם את דברי אסף, דרך המלכות, עמ' 41-43.

113 יוסף דן כתב על רודקינסון ש'לפנינו אדם שהצביעות ורדיפת הממון הן סימן-ההיכר העיקרי בתולדות חייו המפותלות', דן, הסיפור החסידי, עמ' 195; כי מטרתו העיקרית הייתה כספית בהוצאת הקבצים וכי פיו ולבו לא היו שווים בשעת כתיבתם, שם, עמ' 204; או במילים אחרות: 'המניעים שמאחורי פעילותו הספרותית של פרומקין ודומיו לא היו טהורים: המטרה העיקרית הייתה כנראה כספית, ההזדהות עם החסידות הייתה לכל היותר חלקית, והעמדה הרעיונית האישית שלו הייתה ספק מבוכה בין הזרמים רעיוניים מנוגדים, ספק צביעות גלויה, שם, עמ' 211-212. עם זאת מעריך דן את תרומתו של רודקינסון לשדה הסיפור החסידי. כך כתב גם דן בן עמוס, הספרות העממית היהודית, ירושלים תשס"ו, עמ' 79; וחנה הנדלר המשיכה בתיאור זה והציגה את מנחם מנדל בודק כ'ההפך הגמור מרודקינסון', הנדלר, הסיפור החסידי, עמ' 2-3. ראו עתה גריס, ספר סופר וסיפור, עמ' 123-124 הערה 10.

114 חמוטל בר יוסף, 'הריהביליטציה של המיסטיקה היהודית ומניעיה בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים', ספר זיכרון לגרשם שלום, במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו [מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כ], בעריכת יוסף דן, ירושלים תשס"ז, עמ' 218-219.

115 ראו למשל שמואל קראוס, 'בעקבות פסק דין של מעלה', שבועון כפר חב"ד, גיליון 502 (כסלו תשנ"ב), עמ' 29-31. קראוס מצטט מתוך דבריו הקשים של פסח רודרמן (אותו נזכיר בהמשך) נגד רודקינסון, כמובן בלי להזכיר עליהם את שם רודרמן, ומפקפק בשייכותו של רודקינסון לחסידות גם בתקופה המוקדמת.

חסידים תועים ועדיין לא היה עניין מיוחד בהתקפת רודקינסון דווקא. כך עולה למשל מדברי צדקונים משנת תרכ"ו ומאחד מסיפורי יהודה ליב גורדון משנת תר"ל.¹¹⁶ שותף להתקפה על ספרות השבחים באתה עת נמצא גם באליעזר הכהן צווייפל, שכידוע חיבר ספר רב כרכים בו הוא 'מגן' על החסידות. בהתנגדותו של צווייפל לחיבורים אלו אין הוא מזכיר את שמו של רודקינסון במפורש ועולה מדבריו ראייה הדומה לזו של חסידי חב"ד שיצאו נגד ספרות השבחים בכלל.¹¹⁷ בכרך הראשון של ספר 'שלום על ישראל', אשר ראה אור בשנת תרכ"ח, לאחר דברי שבח לבעש"ט ותלמידיו הראשונים, מגנה צווייפל את החסידות בימיו שלדעתו התדרדרה ונתנונה, רעיון העובר כחוט השני לאורך כל חלקי הספר.¹¹⁸ אחת הדוגמאות שהוא נותן לעניין זה היא התנגדותו של הבעש"ט לשיטת הפלפול וההקצנה של עניין זה בדור שלאחריו. ואלו דבריו:

במקום הפלפולים והחדודים שהרחיקו הראשונים נ' הבעש"ט ותלמידיו הראשונים ומקורביו, לפי שחסו על אבוד הזמן היקר, בחרו המון חסידי דורנו, לקרוא בספרים מלאים הבלים ורעות רוח, ולבלות זמן בספורי שוא וכזב שאינם ראויים אפילו לישן בהם את התינוקות, כמו ספרי שבחי בעש"ט, עדת צדיקים קהל קדושים ודומיהם, שהציפו בהם את המהבילים, את החסידים התמימים, כמבול, להוליך ולהתענות בהם את לבותיהם בתהו לא דרך, ולהשקיע דעתם בהבלים וכזבים שלא היו ושלא נבראו.¹¹⁹

116 צדקונים, כתר כהונה, עמ' 77-79 (הוא מזכיר גם את ספר עדת צדיקים ללא ציון שם המחבר. היחיד אותו הוא מזכיר בציון שם הוא וולדן). גם יל"ג, 'אחרית שמחת תוגה' (תר"ל), לועג ברמזו ללשון התארים המופלגים שנותן וולדן לאנשים שונים בספרו 'שם הגדולים החדש', שניתן לשייכו ל'אנר ספרות השבחים, כתבי יהודה ליב גורדון, פרוזה, תל אביב תש"ך, עמ' כג.

117 על הערכת צווייפל את ר' שניאור זלמן מליאדי ואת חב"ד בכלל, ראו צווייפל, שלום על ישראל, א (חלק ראשון), זיטאמיר תרכ"ח, עמ' 44, 47-48 בהערה; א (חלק שני), עמ' 51-54, 54-60; ג, ספר ראשון, זיטאמיר תר"ל, עמ' 44-45; ג, ספר שני, ווילנא תרל"ג, עמ' 36-37, 49; ד, זיטאמיר תרל"ג, עמ' 6, 73, 115-116; סניגור, ווארשה תרמ"ה, עמ' 73-74, 104. צווייפל אף ביקר את אדמו"ר חב"ד וכתב הספד על ר' מנחם מנדל, ראו 'הצדיק אבד', המגיד, שנה י, גיליון 23 ('ר"ח תמוז תרכ"ו), עמ' 181; גיליון 24 ('ד' תמוז תרכ"ו), עמ' 189; גיליון 25 ('י"ד תמוז תרכ"ו), עמ' 197-198; גיליון 26 ('כ"א תמוז תרכ"ו), עמ' 205-206. צווייפל צירף לשיר הקצר הערות ארוכות ובהן הסברים אפולוגטיים על עצם ההספד וקשריו עם חב"ד. בהערות אלו הוא כבר רומז על רצונו להדפיס ספר בשם 'שלום על ישראל' בעניין החסידות. ההספד שב ונדפס בהשמטת ההערות בספרו: תושיה, זיטאמיר תרכ"ז, חלק שני: שירים, עמ' 34-38. על העניין האחרון וקרבתו לחב"ד בתקופות שונות, ראו עוד את דברי פיינר, המפנה בהערכת החסידות, עמ' 339-340, 345.

118 צווייפל, שלום על ישראל, א (חלק שני), עמ' 105-107; ב, עמ' 20-22, 128; ג, ספר ראשון, עמ' 9-10, 40; ג, ספר שני, עמ' 29, 64. בסוף הכרך האחרון, עמ' 127-135, נותן צווייפל עצות לאדמו"רים בני זמנו, עצות שלדעתו יתקנו את החסידות ויביאו לשלום בין המפלגות השונות. לדעת ש"י איש הורוויץ האמירות בדבר ירידתה של החסידות בכרך הראשון (חלק שני) נוספו על ידי המחבר בשל הפולמוס על דבריו, ש"י איש הורוויץ, 'לתולדות רא"צ צווייפעל ז"ל', המגיד, שנה לב, גיליון 44 ('י"א כסלו תרמ"ט), עמ' 347-348.

119 שלום על ישראל, א (חלק שני), עמ' 105. ראו גם שם, ג, ספר שני, עמ' 133. במקום אחר שם צווייפל בפי חסיד את הדברים הבאים על השבחים 'המספורים בעל פה, ושנדפסו,

בסוף הכרך השני, שראה אור בשנת תרכ"ט, כתב צווייפל:

לא היה בישראל דור פרוץ, בחומרות יתרות ומנהגים זרים, באמונות טפלות ובטלות בנויות ומוסדות על דרכי האמורי, בספורי נסים ונפלאות שלא היו ושלא נבראו שהדעת נרתעת והשערות מסתמרות בשמיעתם, בדורנו זה בארצנו.¹²⁰

עם זאת, במספר מקומות בספר נראה צווייפל כמגן על ספרות השבחים, שאף על פי שסיפורים אלו 'ברואים' הם מלב הנם 'מענגים את לב השומע ומשרישים בו דעות ומדות ישרות'.¹²¹ לעיתים הוא אף מצטט מתוך ספרות זו לחיוב,¹²² ומביא בעצמו סיפור ששמע בעל פה ושחשיבותו בעיניו אינו האמת ההיסטורית אלא המוסר שנלמד ממנו.¹²³

הקטעים שהובאו למעלה מצביעים על דרכו של צווייפל שדברי הסגוריה שלו כוונו רק אל ראשית החסידות וספרותה העיונית, בעוד את רוב החסידים בימיו ראה באופן שלילי (דגם שאומץ בידי רבים שכתבו על החסידות ברוח ניאו רומנטית). רודקינסון נרמז בדברי צווייפל בעקיפין כאחד מאותם חסידים בני זמנו שגרמו להתדרדרותה של החסידות בסיפורי ההבלים שהפיצו, עם זאת אין שמו עולה באופן מפורש אלא רק אחד מספריו. רודקינסון עורר עניין מיוחד רק שיצא מעולם החסידות בראשית שנות השבעים, אז הרגישו את 'צביעותו והפכפכותו' והזכירו בכל במה את 'ספרי ההבל' ש'בדה מלבו'. נקודת המעבר של רודקינסון בין העולמות יצרו את הסיפורים על כך שכתב את סיפורי השבחים בזמן שכבר לא האמין בדרך החסידות ושעשה זאת רק למטרות כספיות. ביקורת זו הלכה ונתחזקה בשעה שהחל לערוך את עיתון 'הקול', בשנת תרל"ו.

ושנרפסים: 'הם בכלל שאר האגדות שכל אומה ולשון מתייחדת בהן. ואם דעתך להרחיק ולאסור ספרי סיפורים כאלו, לפי שהפליגו והגזימו מאוד וגידשו הסאה והפריזו על המידה, אין טענתך על שבחי הבעש"ט ותלמידיו לבר, אבל גם על סיפורי כמה וכמה מהמקובלים, שלא נמנעו תלמידיהם, או הם בעצמם, לספר על הפלגות ושבחים שאין הדעת סובלת אותם. והנני להעתיק לעיניך דוגמאות מהם, וראה והתבונן בכלם, ואחר כך תוכל לדון על כולם בכלל, לא על אלו של הבעש"ט וסיעתו בפרט', שם, ב, עמ' 68. הדברים באים במאמר 'קיסם וקורה' שמוצג כמכתב של חסיד, שם, עמ' 62-125.

120 שם, עמ' 126.

121 שם, עמ' 21. דברי שבח אלו נאמרים על 'ספורי מעשיות מהחסידים הזקנים על הבעש"ט ותלמידיו', ללא ציון שם של ספר המכיל סיפורים אלו.

122 ראו למשל דברים שמצטט צווייפל משבחי הבעש"ט לחיוב, שם, א (חלק ראשון), עמ' 50. במקום אחד אומר צווייפל על שבחי הבעש"ט שהוא ספר 'מלא הבלים הזיות הוללות ושגעונות, בכל זאת לא נמנע מלהביא ראיה ממנו, שלפי דעתו, חלק הספורים שבו, ראוי הוא לבוא בקהל האמתיות, ולקבל בספ"י [בסבר פנים יפות], בתורת הלכה למעשה, שכן מצינו, גם חכמי העמים עושים כן, כותשים אגדות העם, ושיחות ההמון, ומוציאים המוהל שבהם לקיום', שם, ג, ספר ראשון, עמ' 37 בהערה. צווייפל ביקר את מאמריו הראשונים של שמעון דובנוב על החסידות שהתפרסמו ב'ווסחוד', על כך שהוא משתמש בספר 'שבחי הבעש"ט' כמקור היסטורי, ראו ש"י איש הורוויץ, החסידות וההשכלה, עמ' 35 בהערה. ונאמנים דבריו כי 'עד כמה שהשתדל צווייפל להיות סניגור לחסידות, לא הסכים להשתמש אפילו בשורה אחת מאגדות הבאי אלו של "שבחי הבעש"ט" וכיו"ב בתור חמר היסטורי'. ראו גם פיינר, המפנה בהערכת החסידות, עמ' 339 הערה 7.

123 צווייפל, שלום על ישראל, ג, ספר שני, עמ' 64-72.

כך למשל כתב אברהם בר גוטלובר באחת מסקירותיו בעיתון 'המגיד' בשנת תרל"ג על ביקורו בפטרבורג ומפגשו עם רודקינסון:

זה האיש ידעתי לפני כעיר ז' [זיטאמיר] והיה לכוש בגדים צואים ומלוכלכים, בצוארו כפתור בלי פרח, והוא שותה שכור, מתרועע ומתרונון מיין עם עדת חנפים המכנים א"ע בשם חסידים, הוא האיש אשר רבים חללים הפיל בהמון העם ע"י ספורים מנפלאות הצדיקים שבדה מלבו והפיצם בישראל למאות ולאלפים, וכאשר ראה כי ספריו חדלו מעשות פרי, כי כבר מלאה את הארץ, התהפך לגוון אחר, ויבא פטרסבורגה וילבש מחלצות ויהי אשכנזי! והנהו פה מרמה את הבריות באופן אחר.¹²⁴

אחריו מספר פסח רודרמן באחד מחיבוריו האנטי-חסידיים משנת תרל"ה דברים דומים:

שמעתי מפי איש נאמן, המשכיל ר' אריה ליב שאלית סוחר עצים בריגע, כי פעם בנסעו מפעטערסבורג לריגע התרועע לו על דרכו, איש עוד כמעט צעיר לימים מלובש בבגדי אייראפע וגם טרפות אכל בבית המלון, ובין הדברים הודה לה' שאלית, כי הוא המחבר 'ספרי הצדיקים' ספורים אשר הרוב מהם בדא מלבו ואיזה מהם שמע מפי נשים זקנות בדובראוונע, ואך למען למלאות כיסו אחר אבידה גדולה במסחר אשר אבד בו כמעט כל כספו.¹²⁵

על סמך עדויות אלו ושמועות שבעל פה אשר נפוצו לאחר שרודקינסון כבר היה מופר בספריו ובעיתוניו הרבים, כתב יצחק יעקב ווייסבערג בשנת תרמ"ג ברוח סאטירית:

ואמרו [האפיקורסים] גם על הספר הנחמד והנעלה 'קהל חסידים' שנעתק לעברי טייטש ואפשר לכל השבעים לשונות מחמת גודל המתיקות שבו כי גם אותו עשה לץ אחד בק"ק ווארשא, ודווקא לא מאנשים שלנו הוא.¹²⁶

יתכן שווייסבערג מתכוון כאן לעקוץ את רודקינסון, גם אם טעה בייחוס ספר 'קהל חסידים' אליו, כשם שטעו רבים אחרים; ואם נתכוון לוולדן, הרי ברור כי הדביק עליו דימוי שנוצר בעקבות היחס לרודקינסון. טענה זו מקבילה לטענה כי את ספר 'שבחי הבעש"ט' חיבר 'לץ מתנגד' בכדי לשים ללעג את החסידים, טענה אותה מביא ווייסבערג בסמוך לדברים שציטטנו.

דברים אלו נשתלבו בדברי הצידוק של המקובל הירושלמי ר' מנחם מענכין היילפרין, משנת תרס"א, שבא להגן על כבוד ספר חמדת ימים מפני טענות ר' יעקב עמדין ו'להכשיר' אותו מחשש שבתאורת דן באגדה משבחי הבעש"ט על יחסו השלילי של הבעל שם טוב לספר חמדת ימים, וטוען כי 'המעשה הזה של הבעש"ט הוא שקר גמור'.¹²⁷ תוך מחשבה כי המעשה מופיע לראשונה בספר קהל חסידים ולא בשבחי הבעש"ט (בעקבות

124 אברהם בר גוטלובר, 'רוסלאנד', המגיד, שנה 20, גיליון 34 (ד' אלול תרל"ג), עמ' 313. על מסע זה לפטרבורג ראו את דברי ראובן גולדברג, 'מבוא', אברהם בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 12-13, 40-42, 45.

125 פסח רודרמן, 'השקפה כללית על הצדיקים ועל החסידים', השחר ו (תרל"ה). הכוונה כאן לרודקינסון כפי שציין מונדשיין, שבחי הבעש"ט, עמ' 53 הערה 1.

126 ווייסבערג, גאון ושכור, עמ' 14-15.

127 מנחם מענכין היילפרין, ספר כבוד חכמים, ירושלים תרס"א, טו ע"א.

מה שכתב דוד כהנא),¹²⁸ כותב הוא בפשטות 'הלך בעל המחבר קהל חסידותן!'.¹²⁹ ולא ידע כי המחבר הוא אהרן וולדן, שיחד איתו הדפיס עוד בשנת תרנ"א את ספר עץ חיים לר' חיים ויטאל.¹³⁰ אין ספק כי בדברים אלו קלט היילפרין מעט מן הביקורת על ספר קהל חסידים, שהיתה למעשה ביקורת על מחבר ספרים אחרים, הינו על רודקינסון. כן מאוחר יותר הציג אפרים דיינארד תמונה דומה, שאי דיוקים רבים שלובים בה. כך כשהוא דן בספריו המוקדמים של רודקינסון, ומערבב בין הספרים שכתב רודקינסון לספרים של אחרים, מצייר הוא את התמונה המרתקת הבאה על רודקינסון הצעיר:

בראשונה, בהיותו צעיר לימים וככל בני החסידים בעת ההיא לא ידע כל חכמה ומלאכה, רחוק מתורה ומדעת כנכד גמור, וימלך עליו לכו להמציא לו פרנסה טובה וקלה, לחבר ס' [פר] שבחי הבעש"ט חלק שני, בדעתו כי החסידים 'ילקחו את אצבעותיהם' מנפלאותיו ויקרא את שמו 'קהל חסידים'. ובעד החסידים יודעי ספר אשר חשבו להם לחרפה להתגאות בספר הבלים כזה, עד כי היה להם למשל בפיהם, כי מחבר ס' שבחי הבעש"ט היה 'מתנגד' אשר לצון חמד לו להתל בחסידים.¹³¹

דיינארד גם מתאר את דרך ההבאה לדפוס של הספר החסידי 'שארית ישראל' בידי רודקינסון, וכותב:

בעד חסידים מחדר זה אסף איזה בלויי סחבות – אשר מכרו בליבאוויץ במחיר 2 קאפ. בעד כל מלה, ועלים כאלה, יכל כל איש לאסוף המון רב בכל יום, אסף גם הוא וידפיסם בשם 'שארית ישראל' על שם הקדוש ישראל מווילעדניק, ובתור חסיד, מחבר ונכד, נסע לערים שונות לחלק מחכמתו לחסידי חב"ד. אפס במסעותיו נוכח כי מחסידים לבד לא ישבע כסף, ויתהפך למשכיל. באופן כי היה משכיל בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, לא התפלל כמשכיל, וישת וישכר כאחד מבחירי חסידי קאצק, נסע לכל הירידים (שוקי הסוחרים) ויתערב בין חסידים ומשכילים.¹³²

בתיאור מעניין זה חשוב החיבור שעושה דיינארד בין ספרות השבחים המאוחרת לשבחי הבעש"ט. לדעתו ספר זה, כמו גם הסיפורים המאוחרים, לא נתקבלו בעין יפה בעיני חסידים רבים, תמונה שככל הנראה אין לה יסוד מוצק. דיינארד קשר לכאן גם את האגדה בדבר מחברו 'המתנגד' ו'חומד הלצון' של ספר שבחי הבעש"ט, אגדה שראשיתה בשנות השבעים ונוצרה כתגובה לגל השני של ספרי השבחים החסידיים. יש להזכיר גם כי עבור דיינארד החלוקה בין ספרות דרוש חסידית לספרות שבחים היא חסרת כל משמעות משום שהוא מתקיף גם את אלו וגם את אלו. במקום אחר מרחיב דיינארד ומפרט את 'מעללי' רודקינסון בראשית דרכו, וכותב:

128 בדיון על יחס הבעש"ט לספר חמדת ימים הפנה דוד כהנא לנאמר בספר קהל חסידים, ללא ציון שם המחבר או הערכה על המחבר, ראו דוד כהנא, ספר אבן התועים, וויצען תרל"ג, עמ' 81-82. במהדורה השניה של הספר תיקן את המקור והפנה לספר שבחי הבעש"ט, הנ"ל, תולדות המקובלים השבתאים והחסידים, ירושלים תרפ"ו, א, עמ' 149.

129 היילפרין, ספר כבוד חכמים, טו ע"א.

130 חיים ויטאל, ספר עץ חיים, נהר שלום, הביא לדפוס מנתם מענכין היילפרין, ווארשה תרנ"א.

131 דיינארד, צלם בהיכל, עמ' 153.

132 שם, עמ' 153-154.

ותהי ראשית מעשהו לכדות איזה שקרים והוללות ויכתבם בספר בשפת עלגים ויקרא את שמו 'קהל חסידים' [...] והחסידים אשר היו רעבים וצמאים לספורי הבלים, והספר הקדוש 'שבחי הבעש"ט', הלא היה יקר מאד במציאות, וע"כ קנו את 'קהל חסידים' לרבבות, ומיכאל לוי אסף כסף רב, וינחל גם כבוד חסיד ומשכיל מאת כל 'חתן לתרבות רעה' במחנה 'אנשי שלומנו', עד כי הדפיסו שנית בלעמבערג ויחלקהו לחוברות, ולכל חוברת קרא בשם אחר, וממכירת הבליו החל לסחור בספרים.¹³³

לתמונה המוצגת על ידי דיינארד אין כל יסוד נאמן והיא מבוססת על שמועות שונות. מכאן נראה גם שדיינארד לא ידע בדיוק מה היה תוכן ספרי שבחים אלו ומתי נדפסו במדויק.

העולה מסקירה זו הוא שיש לברר היטב את דברי הביקורת המאוחרים הנכתבים על רודקינסון. וודאי שהיה בפטרבורג, ונראה שכבר אז נטה להשכלה, אך אין הדבר אומר בהכרח שיש להתייחס ברצינות לדברי מתנגדיו על שבדה את סיפורי השבחים מלבנו. שבחים אלו נכתבו בתקופה החסידית של רודקינסון והביקורת עליהם מצד גוטלובר, רודרמן ואחרים, מבטאים כבר את תגובתם לפועלו המאוחר של רודקינסון, או למפגש עמו בתקופה מאוחרת יותר.

התמונה מתחילה להיות מורכבת יותר בשלבים מאוחרים בחיי רודקינסון. נעבור עתה לתקופה זו, בה פנה אל עבר עולם ההשכלה, תוך התמקדות בכתיבתו המחודשת על החסידות שחל בה מפנה מרכזי הן באופייה והן במגמותיה.

ב. רודקינסון כמשכיל מתון והחסידות בכתביו

עיקר פועלו של רודקינסון בשדה הסיפור החסידי היה בין השנים תרכ"ב לתרכ"ה. לאחר גלגולים שונים הגיע לזייטומיר ולווארשה ונראה שכאן נחשף בהרחבה לא רק לספרות ההשכלה אלא גם למשכילים שפעלו בערים אלו. עם זאת נראה שהמעבר בחייו התרחש רק בפטרבורג, בה התחוללה אצלו תמורה שגרמה לו לפנות אל עבר ההשכלה. שם לבש רודקינסון בגדים 'אירופאיים' ויוצר קשר עם משכילים. עדות על ימי פטרבורג של רודקינסון מוצאים אנו בדברים שכתב אברהם בר גוטלובר בעיתון 'המגיד' על ביקורו בפטרבורג בשנת תרל"ג. גוטלובר שפגש את רודקינסון עוד בזייטאמיר, צייר את דמותו כמי שנע בין העולמות ומרמה את הבריות; שהרי עד לפני זמן קצר ראה בו 'חסיד' והנה 'משכיל' לפניו.¹³⁴ משנה זו ואילך מוצאים אנו מאמרים רבים בגנות המעבר שעשה רודקינסון בחייו ועיקר ההתקפות היו על סיפורי השבחים שכתב. נראה שהמעבר לא היה מוחלט ואי אפשר להציג כאן אדם שהפך ברגע להיות 'איש אחר'. רודקינסון עמד לפחות תקופה מסוימת בשני העולמות גם יחד.

133 דיינארד, משגי עֶנְרִים, עמ' 4-5.

134 גוטלובר, רוסלאנד, עמ' 313.

פעילות ספרותית בשנות המעבר: רודקינסון בז'יטאמיר ובווארשה

השנים שבין כתיבת ספרות השבחים לימי השכלתו של רודקינסון בפטרבורג, נעלמו מעיני מתנגדיו המאוחרים ומעיני החוקרים. בשנים אלו שהה בז'יטאמיר ובווארשה (תרכ"ו-תרל"ג). פעילותו המו"לית של רודקינסון בז'יטאמיר נפתחה סביב לשנת תרכ"ו. כאן הוא יצר קשר עם בית הדפוס של אברהם שלום שאדאוו שנוסד בשנת תרכ"ה והיה מגוון מצד תכניו.¹³⁵ מצד אחד הדפיס שאדאוו ספרי חסידות ומצד שני ספרי השכלה מובהקים. כך למשל מוצאים אנו בבית דפוסו את 'ירושלים' של משה מנדלסון בתרגומו של אברהם בר גוטלובר (תרכ"ז) לצד ספר 'פרי הארץ' לר' מנחם מנדל מויטבסק (תרכ"ז); את ספרי חיים זליג סלונמסקי (תרכ"ו) לצד ספר 'אמרות טהורות' לר' ברוך ממעזבוב (תרכ"ה); ואת ספר 'תולדות הקבלה והחסידות' של גוטלובר לצד שני הכרכים הראשונים של ספר 'שלום על ישראל' לאלעזר צבי צווייפל (תרכ"ח-תרכ"ט). רודקינסון ערך והוציא לאור בבית דפוס זה את ספר הדרשות החסידיות של ר' ישראל מבאהפאלי, 'עטרת תפארת ישראל' (תרכ"ז);¹³⁶ את 'איגרת בקרת' לר' יעקב עמדין (תרכ"ח), העוסק בענייני הלכה;¹³⁷ ואת ספר הרפואות העממי 'מרפא לעם' (תרכ"ט).¹³⁸ בשנת תרכ"ח הדפיס גם מהדורה שנייה של ספר 'שארית ישראל' עם הוספות ושינויים מעטים.¹³⁹ יתכן כי רודקינסון היה מעורב בהבאתם לדפוס של ספרים נוספים בבית דפוס זה בעילום שמו. וודאי שנחשף כאן בהרחבה יתרה לספרותם של המשכילים העבריים שהיו קשורים לבית הדפוס, דוגמת צווייפל וגוטלובר, ונראה שעם אחדים מהם אף יצר קשר.

לוארשה הגיע רודקינסון סביב לשנת תר"ל. כאן העלה תוכנית להוצאת 'כתבי ראשונים', במסגרתה ראו אור שני ספרים. הספר הראשון הוא 'שו"ת ר"י מיגאש' (תר"ל).¹⁴⁰ לספר זה הקדים הקדמה קצרה שעולה בה נימה אפולוגטית ברורה וניסיון להפיס את המתנגדים לחסידות, או ליתר דיוק את המתנגדים לספרות השבחים שכתב חמש שנים קודם לכן. ציון השנה כתוב כך: 'שנת הן משנאי יביטו ויכלמו לפ"ק'. לספר הסכימו הרב יוסף תומארקין אב"ד קרעמענטשוק, שהיה קשור לחב"ד, ומורי ודייני ברדיטשוב. בהקדמתו מספר רודקינסון כי הרעיון לביצוע תוכנית זו באה לו סביב לשנת תרכ"ה מהרב זלמן פרוודקין מפולצק. הוא יעץ לו להדפיס ספרי קדמונים כדי שיהיו רצוים מעשיך בעיני כל, במיוחד בזמן שיש מפלגות שונות החולקות זו על זו, ואם מעתה ככה תעשה לא תשא עליך דיבת עם, וגם שונאיך לא ימצאו עוון בך. בהקדמתו מציין רודקינסון עוד כי 'ספר הפרדס' לרש"י כבר נמצא בדפוס, ואכן באותה השנה יצא ספר

135 פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, עמ' 135.

136 ר' ישראל מבאהפאלי, עטרת תפארת ישראל, זיטאמיר תרכ"ז.

137 יעקב עמדין, אגרת בקורת, זיטאמיר תרכ"ח.

138 פרידריך פויליצקי, ספר מרפא לעם, א-ב, זיטאמיר תרכ"ט. על הספר, ראו Mordechai

Zalkin, 'Scientific Literature and Cultural Transformation in Nineteenth-Century East

European Jewish Society', *Aleph* 5 (2005), pp. 256-257

139 ר' ישראל דב בער מווילעדניק, ספר שארית ישראל, ועתה יוצא שנית עם הוספות והנהגות

ואזהרות, זיטאמיר תרכ"ח.

140 שאלות ותשובות ר"י מיגאש, ווארשא תר"ל.

פרדס הגדול וספר האורה לרש"י (תר"ל), ששמו של מיכאל לוי פרומקין מתנוסס עליו כמביא לדפוס יחד עם יצחק פינקלשטיין.¹⁴¹

על שינוי השם ועיתון 'הקול': רודקינסון בפטרבורג ובקניגסברג

אחר שהות לא ארוכה בפטרבורג (עליה יודעים אנו מתיאורו של גוטלובר) הגיע רודקינסון בשנת תרל"ה לקניגסברג, שתוכניות מרובות באמתחתו.¹⁴² כאן שינה את שמו ודבק בשם: רודקינסון (בנה של ראדקע, וכן עולה בגימטרייה מספר שווה לפרומקין).¹⁴³ ראשית פועלו בקניגסברג, והדבר בו השקיע את עיקר מרצו, היה עריכת עיתון 'הקול' (1876-1881).¹⁴⁴ ביי"ג אייר תרל"ו (7 מאי 1876) הדפיס רודקינסון 'עלה למבחן' ובו הציע את תוכניתו. במאמר הפותח את הגיליון כתב רודקינסון כי העם היהודי מחולק לשלוש מפלגות: 'תלמודיים', חסידים ומשכילים. עיקר ביקורתו הופנתה דווקא אל 'המפלגה השלישית', 'הנשענים על בימתם הצולעה, המואסים את המחזיקים בנושנות' וכו'. בתוך כך מתח ביקורת גם על 'השחר', ועל פסח רודרמן ודוד כהנא שכתבו בו ודיברו סרה' בגדולי המקובלים והחסידים.¹⁴⁵ הגיליון הרשמי הראשון ראה אור ביי"ח באב תרל"ו (8 אוגוסט 1879), ומאז ראה העיתון אור במשך ארבע שנים כשבועון ובמשך זמן קצר גם כדו-שבועון, וזכה לתפוצה רחבה יחסית לתקופה. לצד עיתון זה הוציא רודקינסון באותן

141 רש"י, ספר הפרדס הגדול וספר האורה, ווארשא תר"ל.

142 על פי מתגדיו גורש ממפטרסבורג בשל חובות כספיים, א' צדרכוים, 'בגבורה ולא בשתי', המליץ, שנה טו, גיליון 23 (כ"ב כסלו תרל"ט), עמ' 466. דברים אלו הזינו את כהן צדק, שפת אמת, עמ' ה-ח; הנ"ל, אהלי שם, עמ' פא-פב. רודקינסון הכחיש את ההאשמות שיוחסו לו במקומות רבים. דיינארד מציין כי רודקינסון 'התפאר פה בעצמו', שישב שבע עשרה פעמים בכלא, קהלת אמעריקא, סט. לואיס תרפ"ה, ב, עמ' 137, סימן 884. במקום אחר כתב דיינארד כי רודקינסון התפאר שהיה בשבע עשרה בתי כלא שונים, דיינארד, צלם בהיכל, עמ' 152. מכאן הדרך קצרה לגוזמאות אחרות, כמו זו שישב שבע עשרה שנים בכלא, ראו Berkowitz, Ephraim Deinard, p. 92.

143 פרומקין (486) = ראדקינסזאהן (487), כך איית את שמו בספריו המאוחרים. על פי מוריס ווינטשבסקי שינה את שמו בכדי להתחמק מעבודות הצבא. אחרים תלו את הדבר בסיפורים על חובות כספיים וריבוי נשים.

144 על 'הקול', ראו שמואל ליב ציטרון, 'רשימות לתולדות העתונות העברית: "הקול"', העולם טו (תרפ"ז-תרפ"ח), עמ' 337-338, 356-358, 417-419, 458-460, 527-539, 639-640, 818-819, 961-963, 984-983, 1001-1002; א"ו רבינוביץ (או"ר), 'כך כותבים היסטוריה אצלנו', שם, עמ' 1022-1023, 1041-1042; גלבוץ, לקסיקון העיתונות העברית, טורים 264-258; גדעון קרץ, מעריכים ומכתבי עתים, תל אביב תשנ"ט, עמ' 42-54. על עיתוניו של רודקינסון ומקומם בתולדות העיתונות היהודית, הרחבתי במקום אחר, ראו מאיר, נפתולי מיכאל לוי רודקינסון.

145 מיכאל לוי רודקינסון, 'דברי שלום ואמת', הקול, שנה ראשונה, עלה למבחן (יי"ג אייר תרל"ו / 7.5.1876), עמ' 1-3. ראו גם ציטרון, רשימות לתולדות העתונות, עמ' 338. לימים הותקף דוד כהנא בלשון דומה בידי אחד ממקובלי ירושלים שבא להצדיק את ספר חמדת ימים, ראו מנחם מענכין היילפרין, ספר כבוד חכמים, ירושלים תרס"א, יא ע"ב – כא ע"ב.

השנים עיתון בידיש בשם 'הקול לעם' (עד לשנת 1879);¹⁴⁶ וירחון בשם 'אסיפת חכמים',¹⁴⁷ שהיה למעשה כתב העת הסוציאליסטי השני בעברית (לאחר 'האמת' של אהרן שמואל ליברמן) על אף שלא הוגדר ככזה בידי עורכו. עם תחילת הופעת העיתונים הנזכרים ניסו מתחרייו של רודקינסון בשדה העיתונות להכפיש את שמו ופרסמו מעשיות שונות על מעלליו בפטרבורג, ועל עברו כחסיד, שאין בידינו לבדוק את אמיתותן אך רובן נראות בדויות. רודקינסון לא הניח לדברים לרפות את רוחו והשקיע את כל מרצו בעריכה ובגיוס חתומים לעיתוניו.

הדפסות חוזרות של ספרות השבחים

בשלב זה לא פסק רודקינסון מלכתוב על החסידות ולהתייחס אליה. הקבצים שהוציא בשנות הששים נדפסו מחדש גם בשנים מאוחרות יותר במספר מהדורות. בשנת תרל"ג ראה אור בלעמבערג ספר 'סיפורי צדיקים מארבעה מיטיבי לכת',¹⁴⁸ ושלוש שנים מאוחר יותר, באותו המקום, נדפס ספר 'שפתי קדושים מארבעה מיטיבי לכת'.¹⁴⁹ שני הספרים זהים בתוכנם ואינם אלא נוסח אחר של ספר 'סיפורי צדיקים מהחוט המשולש' שנדפס לראשונה בידי רודקינסון בלעמבערג תרכ"ד.¹⁵⁰ יוסף כהן צדק קפץ כמוצא שלל רב על הזהות בין המהדורות,¹⁵¹ ובכך חפץ למצוא פגם ברודקינסון המשכיל שנוטה גם עתה אחר החסידות, או כדבריו: 'אנדרוגנוס: ירח חסיד וירח אפיקורסי'.¹⁵² כהן צדק אינו מזכיר כי ספר זה נדפס לראשונה בשנת תרכ"ד, וכנראה שלא ידע על קיום הדפוס הראשון ודימה כי בא לעולם רק עתה. רודקינסון מצדו, בתשובה לספרון 'מיכאל הפך סמאל', טען כי הוא לא חיבר את הספרים הנזכרים ואף לא ראה אותם.¹⁵³ יש להניח כי צדק באמירה זו משום שמכר את הזכויות להדפסת ספרות השבחים שכתב מספר שנים קודם לכן. ספר 'סיפורי צדיקים' שב ונדפס עוד מספר פעמים בחיי רודקינסון ללא הזכרת שמו. מעניינת במיוחד ההדפסה משנת תרנ"ה, תחת הכותר 'ספר ספורי צדיקים מהחוט המשולש'.¹⁵⁴ הספר הובא לדפוס בידי המחבר וסוחר הספרים אלעזר שענקעל מטארנאו

146 על 'הקול לעם' וגלגוליו ראו שמואל ליב ציטראן, די געשיכטע פון דער יידישער פרעסע, א, ווילנע תרפ"ד, עמ' 89-116.

147 Tsamriyon, *Die hebräische Presse in Europa*, pp. 270-272; שמואל איזנשטדט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, תל אביב תש"ל, א, עמ' 177-180; גלבוע, לקסיקון העיתונות העברית, טורים 270-272.

148 ספר סיפורי צדיקים מארבעה מיטיבי לכת, לעמבערג, תרל"ג.

149 ספר שפתי קדושים מארבעה מיטיבי לכת, לעמבערג תרל"ו.

150 נגאל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 222 הערה 44.

151 כהן צדק, שפת אמת, עמ' מג-מד, נא-סד.

152 שם, עמ' א. ראו גם דן, הסיפור החסידי, עמ' 190.

153 מיכאל לוי רודקינסון, 'מעז יצא מתוק', הקול, שנה חמישית, גיליון 1 (ד' טבת תר"מ), עמ' 8.

154 ספר ספורי צדיקים מהחוט המשולש, קראקא תרנ"ו.

(1865-1940), שהדפיס בעצמו ספרות שבחים חסידית;¹⁵⁵ והוא נדפס בבית הדפוס של יוסף פישער בקראקא, אשר הדפיס גם ספרי השכלה רבים. שענקעל, שכמובן אינו מזכיר את רודקינסון, לא שינה דבר במהדורה זו והשאיר גם את הדברים בפתח הספר בגנות ספרות ההשכלה. עם זאת בסוף הספר הדפיס המו"ל פרסומת לבית מסחר הספרים שברשותו, ומציין כי ברשותו מלבד 'ספרי מוסר, קבלה, ספורי קדשים' וכו', גם ספרי 'חקירה חכמה, מליצה, שירים מכתבי עבריות, ספרי עברי טייטש כל המינים פערסידינע מעשיות, ראמאנען' וכיו"ב.¹⁵⁶ פרסום כזה מעורר עניין כשהוא בא בסוף ספר בו כתוב 'כי בעתות הללו בהכרח לעיין מאוד על זה שלא יתרבו דעת בהנער המבין לשון הקודש לשים עינו בספרי המשכילים אשר עליהם אמר הנביא חכמים המה להרע להטיב לא ידעו',¹⁵⁷ ומעורר מחשבות על תרבות הקריאה והאופן בו תפשו את ספרות השבחים בסופה של המאה הי"ט, בשונה מהאופן בו תפסו את ספרות השבחים כמה שנים קודם לכן בגל הראשון והשני של הדפסתם. גם הספרים 'שבחי הרב' ו'עדת צדיקים' זכה להדפסות נוספות בין שנת תר"ל לתר"ס, לרוב בעילום שם המחבר.¹⁵⁸

ספק אם רודקינסון היה מעורב באופן פעיל בכל ההוצאות החדשות של ספרי השבחים שכתב עשר שנים קודם לכן, כפי שטענו מתנגדיו, ויתכן כי זכויות ההדפסה היו בידי אחרים או שנלקחו ללא רשותו. רבים בתקופה זו לא הקפידו על זכויות אלו כלל וספרים שלמים נעתקו מחדש, ויוכיח עניין העתקת ספר שבחי הרב של רודקינסון אל ספר קהל החסידים של וולדן עוד בשנות הששים. גם אם היה מעורב בהדפסות החדשות, סביר להניח שהיה זה עבורו עניין כלכלי בלבד משום שהטיח ביקורת גם עליהם כפי שנראה בהמשך. מתנגדיו ראו כמובן בהדפסות החוזרות ונשנות של חיבוריו המוקדמים ביטוי לצביעותו ולתאוות הבצע שלו. היו בין מבקריו מן הסתם גם כאלה שלא הכירו כלל את המהדורות הראשונות (דוגמת כהן צדק) וראו בפרסום קבצי השבחים בשנות השבעים ביטוי לכתיבתו הדי-פרצופית הנעשית כאן ועכשיו.

חשוב להדגיש כי לא רק ספרי השבחים של רודקינסון נדפסו מחדש בשנים אלו ואי אפשר לתלות את כל מפעל ההדפסה רק במניעים כלכליים. ספר שארית ישראל לר' ישראל דב בער מווייעלדניק, אותו ערך רודקינסון בשנות הששים, נדפס פעם שלישית בקניגסברג תרל"ז. לפי מקום הדפוס סביר להניח כי הוא עצמו היה מעורב בהדפסה, הרי באותה שעה החל בעריכת 'הקול' בקניגסברג ולא מוצאים אנו פעילות עניפה של הדפסת ספרים בעברית בשנים אלו באותו המקום בידי אחרים. במהדורה זו, ששמו של רודקינסון לא מתנוסס עליה, טושטש גם שייכות הספר לחסידות והוא מוצג כספר פילוסופי-דתני.¹⁵⁹

155 ראו עליו מאיר וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ה, ירושלים תשנ"ז, טורים 394-395; נגאל, מלקטי הסיפור החסידי, עמ' 176-186. כפי שהראה נגאל ליקט שענקער לתוך ספרים החדשים גם מסיפורי רודקינסון המוקדמים.

156 ספר ספורי צדיקים מהחוט המשולש, קראקא תרנ"ז, עמ' 48.

157 שם, הקדמה.

158 שבחי הרב, לעמבערג תרמ"ה, מונקאטש תרנ"ה.

159 שארית ישראל מאת הרב דווילעדניק, קעניקסבערג תרל"ז. הספר נדפס בבית הדפוס האדון ל' פראנגע בקעניגסבערג. רודקינסון עצמו מודה באחד מספריו המאוחרים כי הוא זה שהביא

קרבתו של רודינסון אל חב"ד ואל מורשת אבותיו לא נפגמה במהלך שעבר אל עבר עולם ההשכלה, והוא לקח את חב"ד יחד עמו אל ההשכלה. במקום אחר, באותה השנה, מביע רודינסון את רצונו להדפיס מחדש את ספר שערי עבודה, עבודת הבינונים, של קרובו ר' אהרן משטראשיליה. רצון שלא מומש.¹⁶⁰ אך ספרים אלו, שהם עיונים בעיקרם וכוללים דיונים בתורת חב"ד, נבדלים מספרי שבחים במובנים רבים. מאוחר יותר אנו מוצאים כי רודינסון נתלה בדברי השבח שהוא נותן לתורת חב"ד במשכילים אחרים דוגמת אליעזר צווייפל ושניאור זק"ש,¹⁶¹ ונראה מדבריו כי תפס את חב"ד כנבדלת מהקבלה והחסידות בשל הכיוון הפילוסופי שמצא בה.¹⁶² גם אם רודינסון לא שינה באופן מוחלט את הערכתו החיובית לעולם החסידי, כפי שעולה מפעילותו בהדפסת תורות חסידיות גם בשלב מאוחר (ודוק: רק אלו הקשורים לחב"ד), ברור שחל שינוי בכתיבתו על החסידות. שוב אין הוא כותב שבחים של חסיד אלא חיבורים על החסידות ברוח ההשכלה המתונה, שבכוונתו לצייר תמונה היסטורית של החסידות במרקם הזרמים השונים ביהדות. חיבורים אלו נכתבו בראשית ימי עריכת 'הקול' ו'הקול לעם' בשנת תרל"ו.

תוכנית בדבר 'תולדות בעלי שם טוב'

בשנת תרל"ו פרסם רודינסון שני חיבורים על החסידות כחלק מתוכנית מקיפה יותר. האחד מוקדש לבעש"ט ושמו: 'תולדות בעלי שם טוב, חלק ראשון יקרא בשם אור ישראל';¹⁶³ והשני מוקדש לר' שניאור זלמן מליאדי: 'תולדות עמודי החב"ד, חלק ראשון יכונה בשם עמוד הראשי'.¹⁶⁴ לבירור מהותם של חיבורים אלו והרעיונות העיקריים העולים בהם יוקדשו הסעיפים הבאים.

הספרים הנזכרים היוו חלק מתוכנית מקיפה שרק את חלקה כתב ופרסם. רודינסון חפץ להוציא סדרת ספרים תחת הכותר הכללי: 'תולדות בעלי שם טוב'. כוונתו מתבארת יותר בכותר הגרמני הזוהה בשני הספרים. שם כתוב: *Biographie sammtlicher Rabbiner / der Gouvernemnts Vollhynien, Podolien, Ukraine, Gross - u. Klein-Polen und Galizien / von Jahre 1695 bis 1876 / nebst Geschichte der Frankisten*. מדובר אם כן

- מהדורה זו לדפוס. על מהדורה זו לועג ווייסבערג, ש'חשף' כי רודינסון הוא העורך, גאון ושברו, עמ' 28, 33, 99-100. לאורך ביקורת-סאטירית זו לועג המחבר גם לאלו אותם הוא מכונה: חצי משכילים וחצי חסידים, ונראה שהכוונה שוב לרודינסון, שם, עמ' 24, 78.
- 160 רודינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 41 הערה לו; רחל אליאור, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 15 והערה 59. הכוונה לספר שערי העבודה, שראה אור לראשונה בשקלאוו תקפ"א. ראו גם הכרמן, שערי חב"ד, סימנים 278-279.
- 161 צווייפל מצטט גם את דברי זק"ש ב'התחיה', צווייפל, שלום על ישראל, ג, ספר שני, עמ' 49.
- 162 ראו עוד מיכאל לוי רודינסון, אבני מלואים, אבן ראשה, ברלין תרמ"ד, עמ' 30-31.
- 163 מיכאל לוי רודינסון, תולדות בעלי שם טוב, חלק ראשון יקרא. בשם אור ישראל, קעניגסברג תרל"ו. על השער מציין רודינסון כי הוא עורך 'הקול' ו'קול לעם'.
- 164 מיכאל לוי רודינסון, תולדות עמודי החב"ד, והוא חלק רביעי מספר תולדות בעלי ש"ט, עמוד הראשי, קעניגסברג תרל"ו.

בסקירה רחבה שלא כוללת רק את הדמויות החסידיות. נפרט את תוכנם של הכרכים המיועדים משום שיש בהם חשיבות מרובה להבנת כלל עבודתו של רודקינסון. על פי דבריו, תוכניתו הייתה אמורה להקיף ששה כרכים במספר חלקים. (1) 'אור ישראל'. עוסק בבעש"ט וביעקב פראנק. (2) 'עמוד התורה'. תולדות ר' דב בער, המגיד ממזריטש, ו'תולדות שמונים תלמידיו'. (3) 'עמודי פולין'. תולדות ר' אלימלך מליז'נסק, ר' ישראל מקוזניץ, ר' יעקב יצחק 'החזוה' מלובלין ותלמידיהם. (4) 'תולדות עמודי חב"ד'. על רבני חב"ד למן רש"ז מליאדי (נדון בו בהמשך). מעניינים במיוחד שני כרכים נוספים שככל הנראה היו מתוכננים לצאת תחת אותו כותר כללי ולא בכותר אחר: (5) 'תולדות גאוני ישראל'. מזמן הרב יהונתן אייבשיץ וכל הגאונים התלמודים והמקובלים משנת הת"נ עד היום הזה'. (6) 'תולדות חכמי ישראל'. מזמן משה מנדלסון 'עם כל החכמים המשכילים עד היום הזה ועם כל הספרות החדשה'.¹⁶⁵

מתוכנית מקיפה זו ראו אור שני כרכים בלבד. מאוחר יותר, בשנת תרמ"ג, כותב רודקינסון כי הטעם לכך שלא נדפסו שאר הכרכים נעוץ בביקורות השליליות על שני הספרים הראשונים, והוא מקווה להדפיס את ההמשך בבוא העת. עם זאת לא שב הוא לעסוק בכך ונתרו בידיו שני כרכים בלבד.¹⁶⁶

הכרך הראשון: 'אור ישראל', פורסם בשנת תרל"ו. הוא מכיל את תולדות הבעש"ט תוך שימת דגש על המחלוקת עם יעקב פראנק. הכרך השני פורסם באותה השנה תחת הכותר: 'תולדות עמודי החב"ד'. כרך זה הוא הספר הרביעי בסדרה והוא פורסם בזמן ששני הכרכים הקודמים טרם נכתבו או פורסמו.¹⁶⁷ תחת כותר זה היו צריכים לבוא 'תולדות רבני רייסיץ משנת תק"ז שנה שנולד בה הרב הישיש הגאון החסיד ר' שניאור זלמן מלאזניץ תלמידיו ובניו וכל משפחתו עד היום הזה', בשלשה 'עמודים', היינו בשלושה חלקים. החלק הראשון: 'עמוד הראשי', על רש"ז מליאדי. החלק השני: 'עמוד התווך', 'יהל אור על תולדות בניו, משפחתו ותלמידיו [ה]מובהק הרב הק' האלקי ר' אהרן הורוויץ משטראשעלע, דברי ריבותם, ישיבתם במאסר, דרכם ושיטתם במחלוקתם, וכל אשר עבר עליהם, מיום הולדם עד עלותם לשמים. וגם ישלים את שינוי הנוסחאות החסרים בעמוד הראשי'. החלק השלישי: 'עמוד התורה'. 'פיץ אור נוגה על תולדות הרב הגאון החסיד ר' מנחם מענדיל מלובאוויטש, מעת ישיבתו על כסאו אשר ישב עליה ארבעים שנה, וכל אשר עבר עליו, יקרא בשם את כל בניו הי"ו למקומותם במושבותיהם, עם על תולדותיהם עד היום הזה'.¹⁶⁸ הכרך שפורסם מקיף את העמוד הראשון, היינו את תולדות רש"ז בלבד, שני החלקים הנוספים לא נכתבו או לא פורסמו. המניעים אותם פירש לכתבתו היו שונים לגמרי מאלו עליהם הצהיר בקבצי השבחים המוקדמים. אם קודם פנה אל החברה החסידית הרי עתה פנה לקהל רחב בהרבה.

165 'פתח התולדה', אור ישראל, עמ' XXX-XXXII.

166 על המשך החיבור ראו מיכאל לוי רודקינסון, תפלה למשה מקוצי, פרכסבורג תרמ"ג, עמ' 90 הערה 2.

167 כלשון כותר הספר: 'תולדות עמודי החב"ד והוא חלק רביעי מספר תולדות בעלי ש"ט'.

168 לשון השער, שם.

הרקע לכתיבת 'תולדות בעלי שם טוב'

ספרו של רודקינסון לא היה יוצא דופן מבחינת נושאו והיווה חלק ממגמה כללית לכתוב את תולדות ישראל ובייחוד את תולדות הקבלה והחסידות. מגמה זו שתחילתה בשפה הגרמנית בקרב בעלי 'חכמת ישראל', בייחוד אצל בער, יוסט וגרץ, באה לידי ביטוי גם בכתיבה בעברית והתעורר באמצע המאה הי"ט.¹⁶⁹ כמה שנים קודם לכן, בשנת תרכ"ז, פרסם אלכסנדר צדרבוים את הספר: 'כתר כהונה' בו הקדיש מקום גם להתפתחות החסידות.¹⁷⁰ כמובן יש לציין את ספרו השנוי במחלוקת של אליעזר צבי הכהן צווייפל, 'שלום על ישראל', בו טמון יחס חיובי אל ספרות העיון החסידות.¹⁷¹ אברהם בר גוטלובר פרסם בשנת תר"ל חלק ראשון ויחיד מספר מקיף שרצה לכתוב תחת הכותר: 'ספר תולדות הקבלה והחסידות',¹⁷² ספר שנכתב כתגובה לצווייפל כפי שציין גוטלובר בעצמו,¹⁷³ אך לא זכה המחבר להשלימו והכרך שהודפס מקיף רק את תולדות הקבלה והוא בעיקרו העתקה מדברי גרץ עם תוספות. גם בכתיב העת של ההשכלה באו סקירות על הקבלה והחסידות דוגמת חיבוריו על החסידות של פסח רודרמן ב'השחר',¹⁷⁴ וחיבוריו הארוכים של דוד כהנא על הקבלה, השבתאות והחסידות, שהשפיעו רבות על בני הזמן.¹⁷⁵ ספריו

169 ראו על כך בהרחבה שמואל פיינר, השכלה והיסטוריה, ירושלים תשנ"ה; גרטנר, ראשיתה של כתיבה היסטורית אורתודוקסית, עמ' 293-336.

170 צדרבוים, כתר כהונה. עמ' 74-153, מוקדשים לחסידות.

171 אליעזר צבי הכהן צווייפל, שלום על ישראל או שם משם טוב, א, זיטאמיר תרכ"ח (שני חלקים); ב, זיטאמיר תרכ"ט; ג, ספר ראשון, זיטאמיר תר"ל; ג, ספר שני, ווילנא תרל"ג; ד, זיטאמיר תרל"ג (הכרך האחרון אינו עוסק בחסידות). על הספר, מהדורותיו וסביב לו, ראו פיינר, המפנה בהערכת החסידות, עמ' 336-379; פיינר, השכלה והיסטוריה, עמ' 416-430. ראו גם Gloria Wiederkehr-Pollack, *Eliezer Zvi Zweifel and the Intellectual Defense of Hasidism*, Hoboken 1995; עדה רפפורט-אלברט, "איזה שאלות ותשובות על דרך שאלתיאל ויהודיע": סנגוריה משכילית על החסידות בכתב יד עלום שם מבית מדרשו של אליעזר צבי צווייפל, מווילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם וכתובותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס, בעריכת דוד אסף, ישראל ברטל, אבנר הולצמן, חוה טורניאנסקי, שמואל פיינר, יהודה פרידלנדר, ירושלים תשס"ב, עמ' 71-122.

172 אברהם בר גוטלובר, ספר תולדות הקבלה והחסידות מראשית צמיחתן עד היום הזה, זיטאמיר תר"ל. על הספר ומגמותיו, ראו גולדברג, 'מבוא', גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, עמ' 12, 21, 35-36; שמואל ורסס, השכלה ושבתאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 169-174; פיינר, המפנה בהערכת החסידות, עמ' 337 הערה 3, 374-376. על התקבלותו, ראו אברהם בר גוטלובר, 'קול קורא באזני אוהבי ספרות ישראל', השחר ד (תרל"ג), עמ' 396.

173 ראו את דברי יל"ג במאמרו הרוסי ב'ייבריסקיה ביבליותקה' מהשנים 1871-1872, רינה לפידוס, 'יהודה ליב גורדון על הספרות העברית בת זמנו', סדן ג (תשנ"ח), עמ' 295-298.

174 רודרמן, השקפה כללית, עמ' 86-104. רודרמן שבא ממשפחה חב"דית כתב מספר חיבורים קצרים בגנות החסידות. ביניהם את 'צרור מכתבים מאת מי שהיה חסיד', השחר ז (תרל"ו), עמ' 124-135, 180-187, 311-319; ואת החיבור המעניין: הדבוק או השקפה כללית על התפתחות האמונה בגלגול הנפשות, ווארשא תרל"ח.

175 מאמריו של דוד כהנא פורסמו בהמשכים ב'השחר' ובבמות אחרות, עיקרם קובצו לספר: תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים, א-ב, אודסה תרע"ג-תרע"ד, אשר זכה למספר

ההיסטוריים של גרץ, אשר השפיעו רבות על משכילים שונים, תורגמו לעברית באותה העת. בכרכים אלו טמונים הערות רבות על הקבלה, השבתאות והחסידות. לאור ספרות ענפה זו יש לבחון את פועלו המאוחר של רודקינסון. ספר 'תולדות בעלי שם טוב' פנה לקהל אחר מזה שקרא את ספרות השבחים. שוב אין רודקינסון מדגיש את 'אמונת החכמים' או את הערך המוסרי בסיפוריו אלא את הראייה ההיסטורית של התנועה החסידית במכלול הזרמים בעולם היהודי המודרני.

ראינו את המבנה הכללי של כרכי 'תולדות בעלי שם טוב' אותם תכנן רודקינסון לפרסם, תבנית ספרו קרובה אם כן לספרי השכלה בני התקופה. דבר זה בא לידי ביטוי לא רק במבנה הכללי של הספר אלא גם בצורתו החיצונית. שוב אין מדובר ב'ספרונים קטנים' אלא ב'ספר של ממש' בו יש הקפדה יחסית על ציון המקורות והוא מעוצב כספר 'השכלה' לכל דבר. כך בהערות השוליים הרבות המלוות את הספר (לעיתים באותיות רש"י), בחלוקה הברורה לפרקים קצרים, ברישום מקורותיו, בשער הגרמני המלווה אליו, בתוכן העניינים המפורט ובמבוא אותו הוא מכנה: 'פתח התולדה'. די להשוות בין העיצוב החיצוני של ספר 'שבחי הרב' והדומים לו לעיצוב ספר 'תולדות עמודי חב"ד' בכדי להבין את ההבדל הגדול ביניהם.¹⁷⁶ רודקינסון אימץ בספריו בשנות השבעים את דרך עיצוב הספרים של המשכילים בני זמנו, דבר המצביע גם על אופיו של הספר ועל קהל היעד שלו. היו בין מתנגדיו של רודקינסון שטענו כי אין בין ספריו הראשונים לאלו האחרונים אלא שינוי שבצורה בלבד,¹⁷⁷ שינוי צורה וודאי היה, אך נראה כי השינוי בדרך כתיבתו של רודקינסון לא נעוץ רק בכך אלא גם בעניינים תוכניים.

מבואות היסטוריים

השפעה ברורה של ספרות ההשכלה על רודקינסון באה לידי ביטוי במבואות ההיסטוריים שהקדים לספריו. שוב אין הוא בא למסור סיפורי שבחים על צדיקים או דמויות של חכמים אלא לגולל מסכת היסטורית. כבר במבוא אותו הוא מכנה 'פתח התולדה' הוא מגולל את תפיסת ההיסטוריה שלו למן בעלי השם, דרך האר"י, שבתי צבי, יעקב פראנק, עד להופעת הבעש"ט.¹⁷⁸ בראש ספר 'אור ישראל' הוא מציב את הפרק 'מצב אחב"י [אחינו בית ישראל] מהאר"י של"ב עד הבעש"ט תנ"ח', בו הוא מגולל מסכת היסטורית

מהדורות. ראו ורסס, השכלה ושבטאות, עמ' 174-179. על ספריו ומאמריו המודפסים והגנוזים, ראו איש מבית ג"ד, 'Bibliographische Notiz': אלה שמות, בית אוצר הספרות א (תרמ"ז), 'אוצר החכמה', עמ' 27-28.

176 על רתיעה מספר או אימוצו בשל העיצוב החיצוני שלו לעגו משכילים רבים. הדבר בא לידי ביטוי בסאטירות שונות, בייחוד באלו של פרל וריב"ל, משם למספר חיבורים מראשית הספרות העברית החדשה ריב"ל ויוסף פרל, דברי צדיקים, עמ' 9 ועוד. בספרות העברית שהושפעה מהסאטירות האנטי-חסידיות מופיע עניין זה הרבה. כך למשל אצל י"ל גורדון, כתבי יהודה ליב גורדון, פרוזה, ירושלים תש"ך, ('שני ימים ולילה'), עמ' ג; שם ('האבות והבנים'), עמ' כב-כג. אם כי בתיאורים אלו התמונה מוקצנת.

177 ראו למשל דיינארד, זכרונות בח עמי, א, עמ' 39, 42; קראוס, בעקבות פסק דין.

178 רודקינסון, אור ישראל, עמ' X-VI.

בסגנון משכילי מובהק.¹⁷⁹ כך גם ב'תולדות עמודי החב"ד' אותו הוא פותח בסקירה היסטורית על חלוקת פולין ותחילת המחלוקת בין החסידים למתנגדים.¹⁸⁰ חשיבות היסטורית רבה יש גם לחילופי הנוסחים של תפילות החסידים שהביא באריכות רבה לקראת סוף הספר השני.¹⁸¹ בהקשר לכך נכונים דברי נחום קרלינסקי שהגדיר את השינוי בין כתיבה זו של רודקינסון לכתיבה המוקדמת, כמעבר שנעשה מ'שבחי הרב' ל'תולדות הרב'.¹⁸²

היחס ליעקב פראנק

אחד הדברים הראויים לתשומת לב בספר 'אור ישראל' בהקשר זה הוא ההתייחסות הענפה ליעקב פראנק ולתנועה הפראנקיסטית. עניין זה העסיק רבות את המשכילים בני הזמן ואופייני הדבר לחיבור משכילי שיצרף את תולדות פראנק לתולדות הבעש"ט. בדרך כלל נעשה צירוף זה באופן שלילי, היינו, שהבעש"ט הוא ממשיך 'הכתות הסוטות' בישראל ובראשן הכת הפראנקיסטית.¹⁸³ אך רודקינסון מנסה בסקירה זו להפריד בין שתי התנועות, או ליתר דיוק נלחם בטענה המשכילית הרווחת כי השבתאות (הפראנקיזם) והחסידות אחת הן.¹⁸⁴ דיון מסוג זה וודאי שהיה נפקד מחיבור חסידי קלאסי. רודקינסון מנסה להראות את גדולתו של הבעש"ט במאבק נגד יעקב פראנק, כפי שכבר רמזו במספר סיפורים בשבחי הבעש"ט, עניין שלא זכה להיות עיסוק מרכזי אצל החסידים כמו שהיה אצל המשכילים. ברוח דומה כתב גם צווייפל בספר 'שלום על ישראל'.¹⁸⁵ דבריו הם סנגוריה ברורה מתוך הכרה מקרוב של דברי המשכילים. את פניו של פראנק מתאר הוא באופן שטחי בתיאורים שליליים נוסח יעקב עמדין.

מקורותיו לציור פרשיית פראנק נמנים על ידו בפתח 'אור ישראל'. מלבד ספרי הרב עמדין שעמדו למולו הוא מצייץ את ספרי היינריך גרץ ואת ספרו של דוד כהנא. לדבריו מקבל הוא את מסקנותיהם של האחרונים כל עוד אין בהן מבט שלילי על החסידות, היינו הוא מקבל את המבט השלילי רק כלפי יעקב פראנק.¹⁸⁶ למרות שרודקינסון מקדיש

179 שם, עמ' 1-3.

180 רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 1-6.

181 שם, עמ' 96-112. בעמ' 112 הוא כותב כי ההמשך יבוא בספרים הבאים. אלו כאמור לא ראו אור.

182 נחום קרלינסקי, היסטוריה שכנגד, 'איגרות החסידים מארץ-ישראל': הטקסט והקונטקסט, ירושלים תשנ"ט, עמ' 111-113.

183 דוגמאות רבות להלך רוח זה קיבץ ורסס, השכלה ושבתאות, עמ' 99-124, 140-143, 252-248.

184 ראו את דברי ורסס, שם, עמ' 167-169; והשוו לדבריו על צווייפל, שם, עמ' 139-140.

185 צווייפל, שלום על ישראל, ב, עמ' 12-13.

186 רודקינסון, אור ישראל, עמ' XII-XIII. אופייניים דבריו על גרץ: 'ספרי החכם גרעטץ היו לנו לעינים אם כי כמה פעמים יסתיר בדבריו דברי עצמו, בדבר הבעש"ט והחסידות אשר יכתוב (כאשר נעיר ע"ז דבר בעתו) אך אחרי פתח לנו הח' הזה פתח כחודו של מחט ראינו לחקור גם אחרי שורש הדברים עד כי הצלנו דברי אמת', שם, עמ' XII. ועל דוד כהנא: 'וגם אבני הד"ך אשר תוכם לקחנו וקליפתם זרקנו', שם, עמ' XIII.

עמודים רבים לסוגיית פראנק עדיין נותר תיאורו חלקי בלבד והוא מבטיח להשלימו בכרכים הבאים של ספר 'אור ישראל', דבר שכאמור לא עלה בידו.¹⁸⁷ כמה שנים מאוחר יותר, בשנת 1885, כשערך רודקינסון את 'הקול' בווינה, פרסם ילינק בעיתון כתב יד פראנקיסטי מראשית המאה הי"ט. ילינק קיבל את כתב היד מוולפגנג ווסלי עם הערותיו ופרסמו במקורו בגרמנית באותיות עבריות.¹⁸⁸ בראש כתב היד כותב ילינק על חשיבתו להבנת האמונות, התקוות והמושגים של הפראנקיסטים. פרסום זה לא נשלם ב'הקול' וראו אור רק שני המשכים ממנו.¹⁸⁹ רודקינסון מספר באחד מקונטרסיו שפרסם בווינה בשנת תרמ"ו, כי שמואל יוסף בלוך, מי שהאשימו בקשרים עם אנטישמים, 'הוסיף להתפאר כי היטב לכלל ישראל במה שע"י שהוציא לעז על מאמר הפראנקיסטען שהדפיס הדר. יעללינעק בהקול, לקח יעללינעק את מאמרו לחזרה'.¹⁹⁰ על כן מיהר לפרסם ב'הקול' את הטעם האמיתי להפסקת המאמר, והוא ש'רוב קוראינו לא אבו שנערב שפת זשארגאן והוא נרצה לנו ויבטיח לתת מאמרים אחרים בשפת קדש'.¹⁹¹ את דברי בלאך קשר למערכת הבחירות שהיה שרוי בו ותלה אותם בשנאתו לילינק. על כל פנים נראה כי הטעם להפסקת הפרסום אכן לא היה קשור לתוכן המאמר.¹⁹² ואין לראות בהסכמת רודקינסון להדפיס מאמר ממין זה שינוי ביחסו השלילי כלפי יעקב פראנק והתנועה הפראנקיסטית. דרכו במלאכת המו"לות והעריכה הייתה פתוחה לכיוונים שונים ואף סותרים. העיתונים שהוציא לאור אינם משקפים בהכרח את עמדותיו האידיאולוגיות והם הכילו דברים קיצוניים בהרבה מכתב יד פראנקיסטי אחד. המצב שונה כשאנו באים לנתח ספרים אותם חיבר רודקינסון עצמו.

מקורות לתיאור החסידות וביקורת על ספרות השבחים

אם בכתיבתו על יעקב פראנק נעזר רודקינסון גם בספרי גרץ ואחרים, שלא היו 'אוהדי' ספרות הקבלה והחסידות, הרי שבבסיס דבריו על החסידות חוזר הוא ומדגיש את נאמנות מקורותיו הפנימיים. ואלו מקצת מדבריו בפתח ספר 'אור ישראל':

187 דברי רודקינסון על פראנק באים באור ישראל, עמ' 110-132. בהערה האחרונה של ספר אור ישראל, עמ' 144, כותב הוא: 'אחרית רשעים מכת פראנק וסייעתו ימ"ש תבא בחלקים הבאים. וספורים כנים החסרים פה אחרי נסיר מהם כל שיח וכל סיג, יבאו אחת לאחת בחלקים הבאים כי שם מקומם'.

188 ראו על כך גרשם שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 422-423; ורסס, השכלה ושבתאות, עמ' 152-153, 169.

189 א' ילינק, 'אויפצייכנוגען איינעס אנהענגערס פאן יעקב פראנק', הקול, גיליון 286 (1885), עמ' 40-42, גיליון 287 (1885), עמ' 59-62.

190 מיכאל לוי רודקינסון, ברקאי, א, ווען תרמ"ו, עמ' 36.

191 שם, עמ' 38-39; הנ"ל, 'קול ענות', הקול, גיליון 292 (1885), עמ' 143.

192 ראו כנגד את דברי ורסס, השכלה ושבתאות, עמ' 153: 'יש יסוד סביר להניח כי תגובתם השלילית של קוראי העתון, מקורה היה לא רק בלשון של כתב-היד אלא גם ברתיעה מצד קוראים מתוכנו הרעיוני, ומפאת הנימה האוהדת והמאוזנת לגבי תנועה זו מצד המהדיר בדברי הקדמתו'.

והנה עד כה לא נכתבו תולדותיו של האיש הרם והקדוש הזה [הבעש"ט] בספר מיוחד. ובכל הספורים הרבים אשר נדפסו ואשר ילכו מפה לפה בפיות החסידים, אין סדר ואין משטר למו, אין שנה ולא עת אשר יגלו אורו, וגם נעלם מכל המון בית ישראל מי היו תלמידיו אשר למדו תורה מפיו, ומי המה תלמידי תלמידיו [...] וע"כ קבלנו עלינו לחוב קדוש לקבץ תולדות האיש הרם והנשא הזה מספרים רבים (ומשמעות אמתיות) עם כל תלמידיו אשר למדו תורה מפיו ואשר למדו לתלמידיהם, ונשמם על ספר לפני הקורא בסדר ומשטר נכון וכל רב צדיק וקדוש מתלמידיו יבאו על מקומם בשלום.¹⁹³

בדברים אלו עולים כמה עניינים חשובים ביותר. מלבד העובדה שליקט את הדברים מתוך ספרים ו'משמעות אמיתיות', שעדיין לא הובאו כולם לדפוס, מדגיש הוא את הבעייתיות בקבצים הרבים שראו אור ובחוסר הסדר והשיטתיות שלהם. רודקינסון מגלה עתה ביקורתיות רבה כלפי סיפורים אלו, שאת חלקם חיבר בעצמו מספר שנים קודם לכן. הוא שב ומדגיש במספר מקומות כי דבריו מבוססים על 'מסורות אמיתיות' שקיבל מאבותיו והוא מגולל בהרחבה את ה'יחוס' שלו. בשל כך רשאי הוא ויש ביכולתו, לדבריו, לבקר את הספרות שנכתבה על החסידות ולא להזכיר את כל הסיפורים שאינם אלא 'סיפורים בעלמא' ו'גוזמאות', אלא רק סיפורים 'נאמנים' ו'מבוררים'. לעיתים קרובות הוא אף מציין את מוסר השמועה או הסיפור.¹⁹⁴ חשוב להדגיש כי אופי הסיפורים גם הוא שונה כאן ומועטים 'סיפורי הנפלאות' שרווחו בז'אנר בו כתב קודם. בין השאר בולטת כאן הביקורת על ספר שבחי הבעש"ט, שכדבריו היה לו לעיניים רק ב'דברים הראויים לסמוך עליו'.¹⁹⁵ ראינו שכבר בספרות השבחים שכתב הביא נוסח שונה מסיפור הבא בשבחי הבעש"ט, דבר שהוא עושה גם כאן.¹⁹⁶ עתה ביקורתו קשה יותר והוא טוען כי בשבחי הבעש"ט יש 'הרבה גוזמאות אשר אין מקור להם'.¹⁹⁷ אף על פי כן מתקיף הוא בהערה ארוכה את פסח רודרמן שהעלה טענה משכילית ידועה כי מתנגד או משכיל כתב את שבחי הבעש"ט בכדי לחמוד לצון ולשים ללעג את החסידים.¹⁹⁸ אפרים דיינארד המשך בכמה מקומות לטעון

193 רודקינסון, אור ישראל, עמ' XII-XI.

194 שם, עמ' XIII, XVII-XVI, XXXVI, 53 הערה כא, 69 הערה כג, 70 הערה כד, 72 הערה כה, 73 הערה כו, 87 הערה כט, 94, 96, 99, ועוד; רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 12 בהערה, 14, 23, 26 הערה כא, 35 הערה לב, 80 הערה נו; ועוד הרבה.

195 רודקינסון, אור ישראל, עמ' XII.

196 שם, עמ' 103 הערה לו, בה הוא כותב: 'הספור הובא בש[בחי] הבעש"ט אך הפך את מאמר הגמרא לאמור יין קשה פחד מפיגו, מפני חסרון ידיעתו או חסרון שמועתו ואנחנו שמענו מאבותינו כמו שהיה. והכל על מקומו יבוא בשלום.'

197 שם, עמ' XII. ראו גם שם, עמ' 25.

198 רודקינסון, אור ישראל, עמ' XVI-XII, הערה י; ושוב בעמ' 13 בהערה. הכוונה לדברי רודרמן, השקפה כללית, עמ' 92 הערה 9: 'את הספר "שבחי הבעש"ט" לפי דברי חסידי חב"ד ברא איזה מתנגד או אפיקורס לחלל את שם הבעש"ט בכזבים ובדברים קלי הערך לפי ערך קדושתו'. ראו גם את דברי מונדשיין, שבחי הבעש"ט, עמ' 52-53. את הטענה העלה גם ווייסבערג בשנת תרמ"ג, בספרו: הסאטירי, גאון ושברו, עמ' 14: 'אך מה צריך אתה יותר, שהם כופרים אפילו בהספר הקדוש "שבחי הבעש"ט" ואומרים שמתנגד לך כתב זו השבחים, כדי לעשות ליצנות ממנו'; ודינארד, כתות בישראל, עמ' 5: 'ועד היום לא נדע אם איזה לץ היה המחבר [של ספר שבחי הבעש"ט] אשר אבה לעשות שחוק בחסידים, כאשר יאמינו נבוני

טענה זו, ולא מפליא כי לצידה חזר ותקף את רודקינסון דווקא, אותו ראה כחומד לצון בכך שעשה את מלאכתו למען בצע כסף.¹⁹⁹ הביקורת של רודקינסון באה לידי ביטוי בדבריו על סיפורים שונים בשבחי הבעש"ט,²⁰⁰ אך בולטת בדיונו בחטיבת הסיפורים העוסקת בדמותו של ר' אדם.²⁰¹ חטיבה זו זכתה לביקורת גם מצד חלק מהחסידים והייתה מושא ללעג אצל משכילים רבים.²⁰² יוצא דופן בין המשכילים בתקופה ביחס החיובי אל הסיפור הוא אברהם (אב"ן) קרוכמאל, שנפגש מעט מאוחר יותר עם רודקינסון ושיתף עמו פעולה בפרסומים על 'התיקונים בדת'. בהקדמה לאחד מספריו בנה קראכמאל סיפור שלם סביב הכתבים הנעלמים של הבעש"ט, טוען כי מצא אותם, והם אינם אלא כתבי שפינוזה וכתבים דומים להם. גם אם לפנינו הקדמה סאטירית הרי שהשתמש במעשה באופן יוצא דופן.²⁰³ רודקינסון לא הרחיק לכת כאברהם קראכמאל ולא בנה הרים סביב לר' אדם ו'הכתבים'. יתרה מכך, נראה כי קיבל את דברי הביקורת על הסיפור. הוא אמנם מספר

החסידים בימינו, או היה באמת טפש נורא אשר האמין בכל אלה, וחפצו היה לעשות טוב בעמו לתת מהלכים להבלי'ר. איש הורוויץ, החסידות וההשכלה, עמ' 49 הערה 1, כתב: 'אפילו ס' 'שבחי בעש"ט' עצמו – המקור הראשי והראשון בזמן ובמעלה לאגדות החסידים, מיחסים הרבה לרמאי או למתנגד מסתתר (פ"ר, השחר, שנה ר', צד 92), אעפ"י שלדעתי אין זה בגדר האמת'.

199 בשנת תרפ"ט העלה דיינארד את הטענה כאילו זיפן ותאב בצע חיבר את שבחי הבעש"ט ושהבעש"ט עצמו לא היה ולא נברא, ראו דיינארד, עלטה, עמ' 1-44; הנ"ל, צלם בהיכל, עמ' 153-154. על כך שהמגיד ממזריטש 'המציא' את הבעש"ט, ראו גם דיינארד, זמיר עריצים השני, נוארק תרנ"ט, עמ' 11; הנ"ל, היער באין דב, סט. לואיס תרפ"ט, עמ' 139.

200 כך למשל רודקינסון, אור ישראל, עמ' 13 בהערה, הכותב על הבעש"ט קודם התגלותו: 'שבחי הבעש"ט סופר כ"ז באריכות ובגוזמאות אשר מהרבה סבות מצאנו לקצר בהמה, כפי הכלל אשר שמנו לנו לחוק שכל ספור שלא יצא ממנו דבר מוסר במדות, למותר לנו להציגו לפני הקורא'; ושם, עמ' 25 הערה יד, על סיפורי ההתגלות של הבעש"ט. שמחבר שבחי הבעש"ט 'יספר לנו התגלותו באופנים שונים שיותר א"ע, ולצאת יד"ח [ידי חובה] נגד הקורא נעתיק דבריו בסוף הספר'. על סיפורים אלו ראו אברהם רובינשטיין, 'סיפורי התגלות בספר שבחי הבעש"ט', עלי ספר ו-ז (תשל"ט), עמ' 157-186.

201 שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטיין, עמ' 17-19; 41-45; 59; 326-328; 330.

202 למשל יוסף פרל, מגלה טמירין, וינה 1819, א ע"ב; צדרכוים, כתר כהונה, עמ' 88-90. ראו ברטל, מבואה מעוותת, עמ' 15; מונדשיין, ספר שבחי הבעש"ט, עמ' 52-58; עמנואל אטקס, 'מאגיה ובעלי-שם בספרות ההשכלה', מחקרי חסידות (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל טו), בעריכת עמנואל אטקס, דוד אסף, יוסף דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 40-41.

203 אברהם קרוכמאל, הכתב והמכתב לתורה נביאים וכתובים, הכתב כתב אדם והמכתב מכתב אלהים, הספר הזה הוא כ"י הנמצא חתום באבן סמוך לעיר מעזבעז במחוז פאדאליע בארץ רייסין, ונספח לו פירוש וביאור קצר ותרגום אשכנז, [לעמבערג] 1874, עמ' 5-10. במבוא זה טוען קראכמאל כי הוא מצאצאי הבעש"ט. על יחסו לשפינוזה, ראו עוד הנ"ל, אבן הראשה, ויען תרל"א. על הספר והקשרו, ראו Allan Nadler, 'The Besht a Spinozist: Abraham Krochmal's Preface to *Ha-Ketav ve-ha-Mikhtav: Introduction and Translation*', *Rabbinic Culture and Its Critics: Jewish Authority, Dissent, and Heresy in Medieval and Early Modern Times*, ed. D.Frank, M. Goldish, Detroit 2008, pp. 359-389

אותו, אך רומז לכך שאין לו כל יסוד נאמן.²⁰⁴ רודקינסון מציין דבר נוסף המצריך עיון והוא ש'ספורי הגוזמאות' שבשבחי הבעש"ט הושמו על ידי המהדיר בסוגריים. על כן לא העתיק סיפורים אלו כלל.²⁰⁵

ביקורת נוספת מטיח רודקינסון כלפי חיבורי אהרן וולדן אותו הכיר היטב ואף פגש בימי שהותו בווארשה.²⁰⁶ עיקר הביקורת מופנית כלפי ספר 'שם הגדולים החדש', עליו אומר רודקינסון 'כי לא נוכל להציל דבר אמת משם הגדולים החדש, אשר ערפל חתולתו, ויבלבל ויערב את תלמידי הקדוש, והרבה מגדולי תלמידיו לאזכר בספריו. ולעומת זה נתן בין התלמידים רבים אשר לא ראו אור פניו מעולם'.²⁰⁷ הביקורת חריפה יותר בהערות השוליים לאורך חיבורו 'אור ישראל' שם הוא אומר כי אם היה צריך לציין את כל שגיאותיו של 'שם הגדולים החדש' היה עולה ספרו בעוביו מהספר המבוקר עצמו.²⁰⁸ עם זאת מצביע הוא על מספר שגיאות ואומר: 'אך בדרך כלל נאמר כי אין בכל דבריו לא סדר ולא משטר נכון, כי לא חקר ולא דרש אתרי האמת, ואחר מקור הדברים, אשר שם בספרו, וגם ספורים רבים שם לפנינו שבשקר יסודתם' ולא נחה דעתו עד שכתב כי בושה היא שהספר מכונה על שם ספרו של החיד"א שסבב בהרבה ארצות וחקר ובחן, 'לא כן הגמד הזה אשר רצה לילך בדרכי הענק וימלא את הספר משיחות נשים זקנות, ומהגדות מחממי תנורי בית המדרש ומהם שאב מקורם לעשות ספר לבית ישראל'.²⁰⁹ ועוד כתב כי וודאי שוולדן 'ראה בחלום' מספר עניינים, כי אין להם כל מקור אחר.²¹⁰ ביקורת זו שבה ונשנית לאורך ספריו²¹¹ תוך התייחסות שלילת גם אל ספר 'קהל חסידים' של וולדן.²¹²

204 רודקינסון, אור ישראל, עמ' 14-15 הערה י. רודקינסון מזכיר את לעג המשכילים על סיפור זה (ללא ציון שמות) ומזכיר כי אין מקור נאמן לדברים ואין מי שנקרא 'אדם' בספרות ישראל. כדי לצאת לידי חובת כל הדעות הוא אומר שיכנה מעתה את אותה הדמות בשם 'אדם הגדול' ולסוף דבריו מצרף את המילה: 'וד"ל', שמתוכו ברור כי אין הוא מאמין באמיתות הסיפור.

205 שם, עמ' 13 בהערה.

206 על פגישה זו ראו שם, עמ' 8 הערה ח. רודקינסון מציין כי וולדן אמר לו שבידו ספר שבחי הבעש"ט מהדורה ראשונה עם הסכמת בעל 'מאיר נתיבים', אך רודקינסון לא הספיק לראותו משום שנאלץ לעזוב את ווארשה. ראו רפאל, שבחי הבעש"ט, עמ' 364.

207 רודקינסון, אור ישראל, עמ' XI.

208 שם, עמ' XI, הערה ט.

209 שם, עמ' XI-XII, הערה ט.

210 רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 9-10 הערה יא; ושם, עמ' 30-31 הערה כו.

211 רודקינסון, אור ישראל, עמ' 8 הערה ח; 33 הערה 17; 36 הערה 29 (שם הוא מדבר על 'ספור בדוי אחד' שוולדן הכניס לספרו ובאמת 'ראוי כי יומחק הספור הזה ואל יבוא קלון לנו'; ושם, עמ' 43 הערה 59 (על איזה עניין בספרו ש'הוא ללא אמת'). עם זאת לפעמים הוא מצטט מספר שם הגדולים החדש מתוך קבלת הדברים, שם, עמ' 40 הערה 43; 41 הערות 50 ו-51; 42 הערה 55.

212 שם, עמ' 13 בהערה, שם הוא אומר בין השאר כי בספר זה 'עלו כולו קמשונים, עד כי א"א גם להבין הכתוב בס'. שם, עמ' 36 הערה 29, הוא אף מייחס כאן באופן מוחלט את ספר 'קהל חסידים' לוולדן ומציין כי העתיק לחוכו את סיפורי מ"מ בודק; ושם, עמ' 102, הערה לה, דברים דומים. במקום אחר הוא מציין כי בעל קהל חסידים העתיק מתוך ספרו: סיפורי

וולדן לא היה היחיד אותו ביקר רודקינסון ומוצאים אנו גם הערות על ספרי מנחם מגדל בודק, מי שפרסם ספרות שבחים ממש באותן השנים בהן פרסם רודקינסון את 'שבחיו' הראשונים.²¹³ מעניין לא פחות הוא כי לעיתים אף הטיח ביקורת על ספריו שלו עצמו, שאין הוא מכחיש כי הוא כתבם.²¹⁴

הביקורת של רודקינסון לא מופנית רק כלפי ספרות השבחים אלא גם ל'רמזי סיפורים' השלובים בספרי תורה ודרוש שנדפסו בתקופה זו. כך במקום אחד מפקפק הוא, בעקבות אחרים, באמינותם של אלו שהוציאו לאור את אמרותיו-סיפוריו של ר' פנחס מקוריץ, באומרו כי הם 'נבערים מדעת חסרי לב וערלי לשון' ש'כתבו ככל העולה על רוחם הזיות והבלים בשם הקדוש הזה ופיצומו בישראל'.²¹⁵

צדיקים (כאן הוא אינו מעלים כי הוא עצמו חיבר ספרות שבחים), רודקינסון, אור ישראל, עמ' 39 הערה 41. מכאן ברור מעבר לכל ספק כי רודקינסון איננו מחבר ספר קהל חסידים.

213 רודקינסון, אור ישראל, עמ' 36 הערה 29; שם, עמ' 46 הערה יח, הוא רושם: 'הספור הזה כבר סופר בספרי הר"ר מענדיל בודק מלבו"ב אך אנחנו הסרנו גם מהם כל שיח ושיג תפל, אשר ערב במ כפי קבלתינו הטובה עלינו'; שם, עמ' 93 הערה לב. במקום אחר הוא מבטל ביטול גמור את ספר 'סדר הדורות החדש' לבודק, ראו רודקינסון, אור ישראל, עמ' 102-13 הערה לה; ועוד.

214 רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 11-12 הערה יג, כותב דברים מעניינים הבאים לאחר שהביא את סיפור בואו של רש"ז למעזריטש: 'הספור הזה נדפס כבר בס' שבחי הרב (דפוס לבוב תרכ"ד) ואח"כ נעתק אל ספר קהל חסידים ובדרך כלל כל הסיפורים שנאספו שמה צריכים בירור רב, כי יש גם דבר אמת, אבל הרבה לא אמת, והכותב ששגג אז היה מחסרון ידיעתו והעדר הבחנתו בין אמת לשקר' וכו'. ראו גם רודקינסון, אור ישראל, עמ' 39 הערה 41; 'הנ"ל, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 36 הערה לג; 43; עמ' 94.

215 רודקינסון, אור ישראל, עמ' 43-44 הערה 60. רודקינסון שולח את חציו כלפי שני ספרים ששם ר' פנחס מתנוסס עליהם, ללא הזכרת שמותם, והם: [א] ר' ישראל מקוזניץ, ספר נר ישראל, ווילנא [תקפ"ב]. בסוף הספר הובאו 'ליקוטים מהרב ר' פנחס מקאריץ', כא ע"א - כד ע"ב. רודקינסון מוסיף כי כבר 'החסיד ר' אייזיק מקאמארנע' העיר על הבעייתיות שבספר. הכוונה לדברי יצחק אייזיק יהודה יחיאל סאפרין מקאמארנא, ספר נתיב מצותיך, לעמבערג תרי"ח, שביל התורה, א, סימן יב, כו ע"א: 'מה שנידפס בסוף ספר נר ישראל [...] והידפסו שם דברי שקר משמו ולא יצאו דברים אלו מפיו [...] ליצין [...] הדפיס דברים של הבל', וממשיך ומביא לדוגמא את האמירה כי עתה נתפשטה היראה ולכן לומדים פחות וכו', ואומר: 'אונ"ן לאזנים שכך שומעות נשבע אני בחיי העולם שלא יצאו דברים כאלו מפי הקדוש ר' פינחס'. הקטע מופיע בנר ישראל, כא ע"ב, סימן כג. במכלול הפסקאות בנר ישראל ניתן למצוא עוד כמה דברים תמוהים, כך למשל, כג ע"ב, פסקה פ, על רשעים המתגלגלים בעכברים ופריצים המפחדים מתתולים בשל כך וכיו"ב. עוד על קובץ זה, ראו אלימלך אלעזר פרנקל, 'כתבי קאריץ מחבריהם וענינם', ר' פנחס מקוריץ, אמרי פנחס השלם, בני ברק תשס"ג, ב, עמ' תקכו, תקלב. ראו גם ישראל בערגער, 'עשר אורות' (תרס"ז), ספר זכות ישראל, בעריכת ח"י ולדמן, ירושלים תשס"א, א, עמ' ע סימן יג; אברהם יהושע השל, 'לתולדות ר' פנחס מקוריץ', עלי עין: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח, עמ' 216, 236; ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, ירושלים ותל אביב תשל"ח, עמ' תיד-תטו. [ב] ספר מדרש פנחס, עליו הוא כותב: 'גם השנה הזאת חדש המדפיס רנד"ז בווארשא בדפוסו את "המדרש פנחס" וימלא קמשונים חרולים נוסף על הזיותו [...] וישחק בקרבו כי עלה בידו לרמות לב המבקר ולב החסידים אשר ישלמו בכסף מלא בעד שם

לצד ביקורות אלו הוא חוזר ומדגיש כי הסיפורים המובאים על ידו נאמנים הם. לעיתים הוא אף מביא סיפור ולצדו כותב כי הביאו רק כדי שילמדו ממנו מוסר ואין הוא לוקח אחריות על אמיתותו ההיסטורית.²¹⁶

ביקורת על ספרות ההשכלה

למרות הביקורתיות המסוימת אליה ניגש רודקינסון בבחינת הסיפור החסידי נמצא גם שהוא תקף קשות את דברי המשכילים על החסידות. עיקר התקפותיו מופנות כלפי פסח רודרמן ודוד כהנא שפרסמו את יצירותיהם ב'השחר' (אותם תקף כזכור גם בגליון הראשון של 'הקול'). את רודרמן הוא מכנה 'הצעיר לימים וביותר בחכמה' והוא מתקיפו מספר פעמים הן על דבריו על הבעש"ט והן על דבריו כנגד הגר"א.²¹⁷ את דברי דוד כהנא הוא מקבל לעיתים קרובות אך גם עליו אומר כי הוא צייר באופן לא נאמן פרשיות אחדות מתוך 'שנאתו הכבושה לחסידות שנאת הינם'.²¹⁸ וכבר ראינו קודם את טיב ביקורתו על גרץ וכהנא בעניין היחס ליעקב פראנק. לדבריו קיבל מהם את ה'תוך' ואת 'קליפתם' זרק.²¹⁹ הביקורת של רודקינסון היא על ספרות ההשכלה הממשיכה את הקו האנטי-חסידי נוסח בית מדרשו של יוסף פרל, שבא לידי ביטוי מובהק באותם הימים בכרכי 'השחר' ובכתבי משכילי הזמן.

ר' פנחס קארעצער היקר להם'. הכוונה לספר מדרש פנחס שנדפס בווארשא תרל"ו, 'ברפוס הרבני מוה' נתנאל דוד זיסבערג בהרב המנוח מוה' משה צבי ז"ל'. זיסבערג העתיק למעשה את הספר ממהדורת לבוב תרל"ב (דפוס אורי זאב סאלאט), והוסיף עליו עוד כמה טעויות מופלאות. כמו כן השמיט את הסכמת הרב יוסף שאול נתנוון המופיעה במהדורה הראשונה ועניינה הסגת גבול. על הקובץ, מהדורותיו השונות, והטעויות הגסות שבה, ראו פרנקל, כתבי קאריץ, עמ' תקלג-תקלד. פרנקל מצין, שם, הערה פח, את תרעומת מדפיסי סלאוויטא מהדפסת הספר ונותן דוגמאות לבורות המדפיס וחוסר דיוקיו בקריאת כתב היד, כך למשל במקום 'ותציליני מאכילה ושתיה יתירה', נכתב 'ותציליני מאכילה ושתיה ותורה (שלא לשם שמים)'. על הבעייתיות בכתבי ר' פנחס מקוריץ הנדפסים, וכתבי היד הרבים שנשתמרו מתורתו, ראו את הדיון המקיף של פרנקל, שם, עמ' תקכד-תקמד.

216 למשל רודקינסון, אור ישראל, עמ' 93 הערה לב; 137 הערה סה; הנ"ל, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 12 בהערה, 44 בהערה.

217 רודקינסון, אור ישראל, עמ' 27 הערה טז, כאן מוסיף הוא את ההערה האישית הבאה: 'אך באמת ידבר רודערמאן מקנאתו ושנאתו על החסידים, יען כי גרשו אותו מהסתפח בנחלתם ולכן תהי שנאתו כפרת סכלותו'. ראו גם תולדות עמודי החב"ד, עמ' 8 בהערה; 19-20 הערה יז; ועוד. על התקפה נוספת של רודקינסון כלפי רודרמן, ראו את דברי כהן צדק, שפת אמת, עמ' סב.

218 רודקינסון, אור ישראל, עמ' 117 הערה נא. ראו גם שם, עמ' 127-128 הערה נט, 136 בהערה; הנ"ל, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 7 הערה ח; עמ' 18-19 הערה טז (שם הוא מתווכח עם דוד כהנא על עניין קיום המצוות אצל החסידים); עמ' 42 הערה לו.

219 ראו עוד את דברי הביקורת התריפים שלו על גרץ, שם, עמ' 8 בהערה.

הגר"א והחסידות

נציין בקצרה עניין חשוב נוסף המשתקף בחיבורים אלו והוא יחסו החיובי של רודקינסון לגר"א מווילנה. עוד בשבחי הרב מוצאים אנו התייחסות לנושא זה בהציגו את המחלוקת כפרי 'אנשי מרמה' שהטעו את הגר"א,²²⁰ טענה שהשתלבה במערכת הטענות בהיסטוריוגרפיה החב"דית בהציגה את המחלוקת. רודקינסון גם מפנה לספר מצרף העבודה ומביא מתוכו.²²¹

יחסו של רודקינסון לגר"א בא לידי ביטוי בולט יותר בספרו המאוחר: 'תולדות עמודי החב"ד', בשעה שהוא סוקר את מלחמתו של הגר"א בחסידים.²²² כאן הוא ממשיך בטשטוש המניע האידיאולוגי שמאחורי המחלוקת. דבריו מהווים בסיס להיסטוריוגרפיה החסידית המאוחרת יותר שבחלקה באה להצדיק את מלחמתו של הגר"א בחסידות בנסיבות שונות או לתת לה צביון חדש.²²³ כתוצאה מראייה זו ניתן למצוא מעט מאוחר יותר בספרות השבחים החסידית גם סיפורי שבחים על הגר"א עצמו ללא כל אזכור של מלחמתו בחסידים.²²⁴

מי שהבחין בכך באופן מיידי היה אפרים דיינארד שראה גם בספרים דוגמת ספרו של יהושע השל לוי, 'עליות אליהו' (ווילנא תרמ"ז), פרי השפעה חסידית.²²⁵ דיינארד מצא בספר זה ביטוי לניסיון לטשטש את הפער 'בין אור לחושך', בין הגר"א לבעש"ט, בהצגת הגר"א בדמות אדמו"ר חסידי עטוף סיפורי מעשיות מופלגים. למעשה מציג הספר סיפורים על הגר"א ומהווה מעין ביוגרפיה שלו. הפרק על המלחמה בחסידים חסר בסקירה זו ועל פניו הפך המענה להשכלה הרדיקלית למרכזי, דבר שהרחיק את דמו של

220 רודקינסון, שבחי הרב, סיפור ראשון.

221 שם. הפנייתו למצרף העבודה: רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 38. על הבעייתיות בספר זה, שנדפס לראשונה בקעניגסבערג תר"ח, ראו נ' לאם, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב, עמ' 208-218; יהושע מונדשיין, 'הספרים "מצרף העבודה" ו"ויכוחא רבה"', עלי ספר ה (תשל"ח), עמ' 165-175; דב אליאך, אבי הישיבות, ירושלים תשנ"א, ב, עמ' 609-621; עמנואל אטקס, יחיד בדורו: הגאון מווילנה – דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 124-130. ראו דברים כנגד שינוי השם והספר בכלל בפי צווייפל, שלום על ישראל, א (חלק ראשון), עמ' 31; ב, עמ' 56-60.

222 רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 3-6, בעמודים אלו הביא בהערה ציטוט ארוך מדברי רש"י פין בעניין 'שלושת הרועים'. ראו גם רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 19-20.

223 השוו לדבריו ההפוכים של דיינארד, עלטה, עמ' 57-58. על עניין זה ראו בהרחבה אטקס, יחיד בדורו, עמ' 151-160. על דימוי הגר"א בקרב המשכילים, ראו שמואל ורסס, 'הקיצה עמי': ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, ירושלים תשס"א, עמ' 25-66.

224 כך למשל מנדל ציטירין, שבחי צדיקים, ווארשא תרמ"ג. ראו על כך נגאל, מחקרים בחסידות, ב, עמ' 420-424; הנ"ל, מחקרי מערב ומזרח, עמ' 293-297.

225 על המחבר וספרו, ראו פינר, השכלה והיסטוריה, עמ' 305-307; אטקס, יחיד בדורו, עמ' 48-52; Shaul Stampfer, 'On the Creation and the Perpetuation of the Image of the Gaon'; 52-48 of Vilna', *The Vilna Gaon and his Disciples*, eds. M. Hallamish, Y. Rivlin, R. Schuchat, Ramat Gan 2003, pp. 53-54, 60-61; אליעזר הכהן כ"צמאן, 'לדמות הגאון ר' יהושע העשיל לעווין זצ"ל', ישרון ה (תשנ"ט), עמ' תשמב-תשפב.

דיינארד.²²⁶ ביקורת זו לא הייתה רק נחלת דיינארד אלא גם מנת חלקם של משכילים אחרים, בעוד היו בין החסידים ששיבחו את הספר.²²⁷ הנה כתב אברהם מאפו בשנת 1857, אל אחיו מתתיהו, על כך ש'הדפיס נוכל אחד ספר 'עלית אליהו', המספר כזבים באיש המופת הגר"א, ויעשירוהו עשירי עמנו הבורעים'.²²⁸

בחיבוריו המאוחרים צועד רודקינסון צעד נוסף מעבר לטשטוש המחלוקת ומאמץ את תיאוריית 'שלושת הרועים'. הבעש"ט, הגר"א ומשה מנדלסון, מהווים חלק ממערך אחד שלם שלכל אחד תפקיד חשוב ולגיטימי בהתפתחות היהדות. בעניין זה היה קרוב לרש"י פין, אליעזר צבי הכהן צווייפל ואחרים שהציגו תמונה דומה.²²⁹ עם זאת בניגוד למחברים כגון מנשה מאיליא, ומאוחר יותר צווייפל, אין רודקינסון מציע פשרה בין המחנות ואין הוא מנסה לתווך ביניהם.²³⁰ אימוץ תיאוריה זו בכתבי רודקינסון מלמדת אותנו בין השאר על המקום בו עמד רודקינסון עצמו: בין שלושת העולמות ובכל אחד ואחד מהם בו זמנית. דבר המובלט גם בחיבורים אלו על החסידות וגם בכתבתו העיתונאית ובדרך עריכתו את 'הקול' באותם הימים סביב לשנת תרל"ו.

על רודקינסון 'המאוחר', קהל היעד שלו והתקבלות ספריו

מה היה קהל היעד של ספרים אלו? ההיו אלו חסידים או מתנגדים? לפי דברי רודקינסון פנה הוא אל כל המפלגות כולן. הוא טוען כאן ל'אוביקטיביות' בתיאוריו ועל כן מתאימים הדברים, לדעתו, לכל מי שחפץ לשמוע את 'האמת לאמיתה'. בראש ספר 'אור ישראל'

226 אפרים דיינארד, חרב לד' ולישראל, ניו ארלעאנס תרפ"ג, עמ' 101 בהערה; הנ"ל, עלטה, עמ' 58-55. על קריאת עליות אליהו כספר סיפורי מעשיות, ראו ב"צ כ"ץ, זכרונות: תל אביב תשכ"ג, עמ' 16.

227 ראו על כך בהרחבה כ"צמאן, לדמות הגאון, עמ' תשג-תשיב.

228 מכתבי אברהם מאפו, מהדורת בן ציון דינור, ירושלים תש"ל, עמ' 22.

229 על צווייפל ותיאוריית 'שלושת הרועים', ראו א"צ הכהן צווייפל, שלום על ישראל, מהדורת רובינשטיין, א, עמ' 65-66; דינור, במפנה הדורות, עמ' 24 הערה 15; פינר, המפנה בהערכת החסידות, עמ' 351, 358, 363-365. בשנות השמונים הציג יצחק קאמינר תמונה דומה בשיריו שהוא מונה את שלושת התנועות (ולא את מחולליה) באופן חיובי בהתפתחות היהדות, אך בתוך כך הוא מתקיף באופן בוטה את הגילויים השליליים שבכל תנועה, ראו למשל את שיריו: 'שלום על ישראל', שירי יצחק בן אברהם ד"ר קאמינר, אדעסא תרס"ו, עמ' 25-28, 29-37, 216-229.

230 מנשה מאיליא, פשר דבר, ווילנא תקס"ו. ספר זה זכה לההדרה מחודשת, בעיבוד קל, בידי אברהם קוסמן, שאף הקדים לו מבוא, אברהם קוסמן, 'ס' פשר דבר' לרבי מנשה מאיליא – תלמיד הגר"א, 'ישורון ה' (תשנ"ט), עמ' קצא-רכח. קוסמן אינו מזכיר את מחקרי יצחק ברזילי. ראו בייחוד Isaac Barzilay, 'Acceptance or Rejection: Menasseh of Ilya's Ambivalent Attitude Toward Hasidism', *Jewish Quarterly Review* 74 (1983), pp. 1-20; *ibid.*, *Menasseh of Ilya, Precursor of Modernity among the Jews of Eastern Europe*, Jerusalem 1999. ראו עוד אלעזר צבי הכהן צווייפל, שלום על ישראל, מהדורת רובינשטיין, א, עמ' 44; ואת דברי ורסס, 'הגאון ר' אליהו מווילנה בעולמה של ספרות ההשכלה', עמ' 48-49. על מנשה מאיליא כתב דיינארד כי הוא 'מטורף', אפרים דיינארד, ספרת ישראל באמצעיקא, א, יפו תר"ע, עמ' נ.

הוא אף מציין כי מי שאיננו חפץ לשמוע 'אמת' זו, או מי שחפץ לדעת קודם כל אם המחבר שייך למפלגתו, שלא ימשיך ויקרא את הספר, 'כי לספר כזה ימצאון קוראים לאלפים גם מבלעדיכם'.²³¹ במקומות אחרים נרמז כאילו הוא כיוון את ספריו אל החסידים דווקא ולא אל המשכילים,²³² טענה שנראה שאין לה בסיס איתן והיא נאמרה רק 'לעורר' את הקורא. קריאה מזכירה את מגמת עיתון 'הקול', אותו הציג מצד אחד כעיתון שבא 'להגן על הדת' ומצד שני כעיתון נטרלי שמשקף את כל רוחות העולם, מהאורתודוקסים ועד לסוציאליסטים. רודקינסון גם הדגיש בעמודי השער של ספרים אלו כי המחבר הוא עורך 'הקול' ו'הקול לעם'.

חיבורים אלו נכתבו ברוח ההשכלה, דבר שבא לידי ביטוי גם בסגנון הכתיבה וגם בתוכן החיבור ובספרים בהם השתמש. קשה לשער כי האמין כי חיבור ממין זה יתקבל בברכה במחנה החסידי. הדגשתו את נאמנות מקורותיו החסידיים והתקפותיו על המשכילים שכתבו נגד החסידות עשויים היו לחזק את דבריו בקרב החסידים. אך דווקא ספרים אלו, המורכבים יותר מספרות השבחים שכתב, לא זכו לתהודה כלל במחנה זה. ראייה לכך ניתן למצוא בעובדה שהם זכו אך ורק להדפסה אחת, בניגוד לשאר ספריו אשר ראו אור במהדורות רבות עד לימינו, וסיפורים מאותם שבחים נעתקו לקבצים אחרים. מעניינים בהקשר זה דברי אפרים דיינארד שכתב בלעג על רודקינסון דברים מהם עולה הד להתקבלות ספריו המאוחרים בחברה החסידית:

אחרי החסיד רא"צ [ר' אליעזר צווייפל], קם הצדיק הנודע, בן קדושים 'הנכד' ובספורי תולדות עמודי החב"ד, קהל חסידים, ועוד בלויי סחבות כאלה, הרים את החסידים והחסידות עד שמים, אבל כל איש אשר פגע בספריו אלה ירק שבע פעמים, ובעברו דרך ברדישוב דרשו מוכרי הספרים מחיר ו קאפ' בעד כל עקד' מספרו תולדות עמודי חב"ד ואין איש אשר לקח אותם בידו.²³³

במקום אחר הרחיב דיינארד את הדיבור בעניין זה; כשהוא משייך לרודקינסון גם ספרים רבים אותם לא כתב:

ידעתי אמנם, גם ידעתי, כי אחרת יאמרו החסידים, אבל כל דבריהם ישא הרוח. עוד לא נמצא ביניהם אף אחד יודע דעת עד היום הזה אשר אסף ידיעות שונות לכתוב על ספר דברים ברורים ונכונים להכין חומר לסופר קורות הכתות בישראל. – מלבד אחד אשר מכר את עמו ודתו במחיר תשעים לירא סטערלינג לשליחי לאנדאן, אשר כתב הבלים על ספר 'תולדות עמודי חב"ד' 'קהל חסידים' 'וסדר הדורות החדש' ועוד איזה דברי רוח כאלה, אשר קוה לאסוף כסף מקהלות החסידים בני אמונתו לפנים ע"י דברי שקר וחנף, סכלות והללות אשר הרבה לספר, עד כי גם מביני דעת בין החסידים העידו כי כל דבריו שקר וכזב.²³⁴

231 רודקינסון, אור ישראל, עמ' XV-XVI.

232 רודקינסון, תולדות עמודי החב"ד, עמ' 12 בהערה.

233 דיינארד, חרב חדה, עמ' 5.

234 דיינארד, ספר כתות בישראל, עמ' 8.

יתכן ואי ההצלחה למכור ספר זה בקרב החסידים היה בשל הנימה ה'משכילית' שבו והקושי למכרו בקרב המשכילים נבע מכך שהוא 'חסיד' יותר מדי ובא להגן על החסידות. באופן דומה מספר מתנגד אחר לרודקינסון, כהן צדק, את הדברים הבאים:

ויגר בקעניגסבערג, ויוציא שם 'תולדות הבעש"ט' ותולדות החב"ד אשר גם החסידים מן הקצה האחרון, יודו כי כל דבריו שקר וכזב. מופתים ונסים כקריעת ים סוף וכשמש בגבעון דום, אשר עשו [...] ומתהלל גם היום כי 'תשעים מחברות כאלו' יש אתו בכתובים [...] ולא נדפסו, כי אין הדור הפרוץ ראוי לכך.²³⁵

חיזוק לכך שהספרים המאוחרים של רודקינסון, ששמו מתנוסס עליהם בגלוי, זכו לביקורת קשה במחנה האורתודוקסי ונתפסו כספרים לא נאמנים ניתן למצוא גם במקורות אחרים, ונראה כי מתנגדי רודקינסון מסרו לנו במקרה זה עדויות שיש בהן הרבה מן האמת.²³⁶ אין פלא אם כן שבעקבות הרושם השלילי נטו לייחס לו גם ספרים של אחרים.²³⁷ אם ספריו האחרונים של רודקינסון זכו לביקורת בקרב החסידים הרי ביקורת חריפה יותר נשמעה מצד המשכילים. רבים היו שהמשיכו לראות ברודקינסון מחבר חסידי לכל דבר, רק ששינה מעט את צורת הבעתו, על כן התקיפו בחריפות גם את חיבוריו האחרונים. פעילותו בעיתונות לא הועילה גם כן להתקבלות ספריו ורבים ממתקיפיו נמנו עם מתחריו העיתונאיים.

ראש וראשון למתקיפיו בחריפותו היה אפרים דיינארד שמדבריו ציטטנו כבר רבות. את 'תולדות עמודי חב"ד', ראה הוא כשינוי חיצוני בלבד של 'דברי ההבל' שנדפסו בשנות הששים. עתה, אומר דיינארד נתווסף רק 'שם מודרני', 'למען יתראו כספרי השכלה', כך שנוצרה כאן 'חסידות לפי רוח העת'.²³⁸ יש להזכיר במקביל את התקפותיו של דיינארד על ספריו של צווייפל העוסקים בחסידות. דיינארד ראה בצווייפל מחבר שכתב את ספריו

235 כהן צדק, ספר אהלי שם, עמ' פא-פב. השוו לדבריו שם, עמ' עג-עד, פה.

236 למשל היילמאן, בית רבי, עמ' 4-5; את רמזיו של יהושע מונדשיין, ספר שארית ישראל, בעריכת ג' אבערלאנדער, ניו יורק תשנ"ה, עמ' 41; ואת דברי מאיר דן פלאצקי, 'ה"כלי חמדה' ופולמוסו נגד מזייפי ה"היסטוריא", 'שורון ב (תשנ"ז), עמ' תרפב-תרפג. עיקר הביקורת של פלאצקי מופנית כלפי 'תולדות בעלי השם' של רודקינסון והמסורת אודות הקשר בין החסידות לבעל 'אור החיים'.

237 פלאצקי (שם) רמז כי רודקינסון הוא מזייף גניזת חרסון. תיקן אותו בעניין האחרון שלמה זלמן הבלין, שכתב כי אומנם רודקינסון אינו מזייף הגניזה, אך 'האיש הבזוי והנמאס, שיש מגמה כיום להעמידו באור חיובי, עדיין ההולם ביותר הוא תיאורו של א' דיינארד', שלמה זלמן הבלין, 'על הגניזה החרסונית', 'שורון ד (תשנ"ט), עמ' תשנו. כשם שתלו ברודקינסון את זיוף גניזת חרסון כך באו אחרים וטענו שהוא זה אשר כתב את הספר הפולמוסי 'ספר ילקוט הרועים' (תרכ"ט), שעניינו מחלוקת צאנז-סאדיגורה. להשערה זו אין כל יסוד. ראו ג' קרסל, 'מיהו מחבר הספרים "ילקוט הרועים" ו"דער יודישער פאר פסח"', קרית ספר יח (תש"א-תש"ב), עמ' 111.

238 דיינארד, משגי ענרים, עמ' 7, 15-16; הנ"ל, זכרונות בת עמי, ב, עמ' 39, 42. בספרים אלו רומז דיינארד לכך שרודקינסון לא חיבר כלל את ספריו אלא אחרים.

למען בצע כסף, היינו שהחסידים שיחזרוהו בכדי שיגן עליהם.²³⁹ את הדברים על צווייפל כתב דיינארד זמן רב אחר צאת ספרי 'שלום על ישראל' ולא נרתע הוא מלקבל 'הסכמה' של צווייפל שניגש להוציא את ספרו 'משא קרים' בשנת תרל"ח, והדבר היה נח לו.²⁴⁰ לימים כתב כי צווייפל ורודקינסון הם בעיניו אנשים מאותו המין. ההבדל בין השניים היה גדול בהרבה ממה שהציג דיינארד והוא בא לידי ביטוי בטיב הביקורות על ספריהם. גם צווייפל זכה להתקפות קשות על חיבוריו אך הן היו שונות במידה ניכרת מאלו שזכה להן רודקינסון. דיינארד עצמו לא נמנה בין מבקריו הראשונים של צווייפל.²⁴¹

אחרי דיינארד יש לציין את ספרי יוסף כהן צדק: 'מיכאל הפך סמאל' שנדפס בשנת תרל"ט, ספר 'אהלי שם' שנדפס בשנת תרמ"ג, ועוד כמה וכמה הערות בספרים אחרים שכתב. בספרים אלו מחרה כהן צדק אחר דיינארד ומחזק את דבריו. בכלל זה מקבל הוא את הטענה כי רודקינסון הגו ספק חסיד ספק משכיל, מעט אנטישמי ומעט מיסיונר, ובאופן וודאי – נוכל בעל דו-פרצופין.²⁴²

בעיתונות העברית, בייחוד באלו שהוציאו מתנגדיו, צדרכוים וסמולנסקיין, מוצאים אנו ביקורת על שני ספריו של רודקינסון. בביקורות אלו נתאחדה שנאתם לרודקינסון האיש עם שנאתם לחסידות בכלל וכתובתם מבטאת את המשך המאבק הבוטה בתנועה זו דרך הכתיבה הסאטירית. דבר זה בא לידי ביטוי בסקירה קצרה של רודרמן על החסידות בו הוא

239 דיינארד, משגי עָרִים, עמ' 7-8, 15-16; הנ"ל, צלם בהיכל, עמ' 149-151; הנ"ל, זכרונות בת עמי, ב, עמ' 30. דיינארד ראה בצווייפל כמי ש'דרכו תמיד לעשות שחוק בחסידים בשבתו בחברת משכילים, ולהתל במתנגדים בסוד חסידים'. דיינארד אף מביא אנקדוטה אנטי חסידית שסיפר צווייפל על ר' אהרן מקרלין ברוח 'מגלה טמירין'. במקומות אחרים הוא מציין כי צווייפל קיבל שוחד מהחסידים כדי שיחבר את ספריו. צווייפל הגיב להאשמה זו, שכפי הנראה רווחה עם צאת הכרך הראשון של ספרו, בספר 'שלום על ישראל', ב, עמ' 22-23. ראו איש הורוויץ, לתולדות רא"צ צווייפעל, עמ' 347-348.

240 אפרים דיינארד, ספר משא קרים, ווארשא תרל"ח. הספר נדפס בבית הדפוס של יצחק גאלדמאן. הסכמתו של צווייפל, לצד רבות אחרות, ניתנה עוד בשנת תרל"ו (עמ' VIII-IX). צווייפל תומך במחבר ומעיד עליו כי: 'בטח יעשה מעשהו באמונה, כי ידעתיו לאיש העשוי לבלי חת, אשר עז ברוחו ואמץ בלבבו, לגלות האמת כאשר הוא, בהרחקת השערות ושמעות הבלתי נוסדות, ובהשמטת דברים טפלים צדדיים הבלתי נוגעים בעצם הענין בספר כזה'. עם זאת זכה הספר ומחברו לגינוי מצד 'חברת מרבי השכלה' שביקש מהם דיינארד תמיכה, ראו 'מחשבון פעולת החברה להרבות השכלה בישראל ברוסיה ומצבה לשנות 1878-1879', השחר י (תר"ם), עמ' 103. באותו בית הדפוס שיצא ספר זה עתיד היה צווייפל להדפיס את ספרו הסניגור, ווארשא תרמ"ה, ובו דברים נגד דיינארד, שם, עמ' 39-42.

241 על ההתקפות סביב לצווייפל וספרו 'שלום על ישראל', ראו 'לתולדות רא"צ צווייפעל ז"ל', המגיד, שנה לב, גיליון 44 (י"א כסלו תרמ"ט), עמ' 347-348; פיינר, המפנה בהערכת החסידות.

242 כהן צדק, מיכאל הפך סמאל / שפת אמת. ראו גם את דברי כהן צדק, אהל שם, עמ' עג-עד, פה, צ-צא; הנ"ל, התורה והמצוה, לונדון תרמ"ד, עמ' פו-פט.

מספר מקצת מ'עלילותיו' של רודקינסון;²⁴³ ובביקורת של סמולנסקין על ספר תולדות בעלי השם, הכתובה ברוח סאטירית.²⁴⁴

היחס כלפי הספרים האחרונים במחנה ההשכלה מתגלה גם בעקבות רודקינסון בספרות העברית החדשה, שהושפעה מהכתיבה הסאטירית המוקדמת. כך למשל באחד מסיפוריו משלב מרדכי דוד ברנדשטטר את רודקינסון במסכת הכתיבה הבדיונית והוא לועג לו בתואר: 'ר' מיכאל לוי פרומקין מק"ק קעניגסבערג בעל השבחים האחרון'.²⁴⁵ רוח שונה רק במעט נשמעת אצל ראשוני חוקרי החסידות בראשית המאה הכ' שניסו לראות את חיבורי רודקינסון בהקשרם הרחב. ראש להם שמעון דובנוב שכתב על 'תולדות בעלי שם טוב' של רודקינסון את הדברים הבאים:

בשתי מחברותיו הוא חצי חסיד וחצי משכיל; מציע בלשון עברית מחודשת ספורי 'שבחי הבע"ש' ו'שבחי הרב', מוסיף על האחרון כמה מסורות בעל-פה על אודות שניאורסון וגם מכתבים אחדים שלא נדפסו מקודם, משתמש בספריהם של צווייפל, גריץ וכהנא ומצרף כל אלה להרצאה פופולארית העלולה לקחת גם לב חפשים בדעות. אין כאן חקירה מדעית, אלא לבוש מודרני ל'חיי הקדושים' של החסידות.²⁴⁶

דברים אלו שמציינים את תחילתה של ספרות המחקר המודרנית כתובים עדיין ברוח דברי דיינארד ואחרים, רק שהוסרו כאן דברי הגידופין. ברור שהם לא משקפים באופן מלא את הכתוב בספרי רודקינסון משנת תרל"ו וחסרה כאן הבחנה ברורה בין ספרות השבחים לספרים האחרונים. הרי דברי הביקורת האחרונים של דובנוב יכלו להאמר גם על כמה ממכיריו, כאברהם כהנא, שמואל אבא הורודצקי, מרדכי מרטיץ בובר ואחרים, שכתבו את תולדות החסידות בראשית המאה העשרים ברוח רומנטית.²⁴⁷

243 רודרמן, השקפה כללית על הצדיקים ועל החסידים.

244 פרץ סמולנסקין, 'ידיעת ספרים. תולדות בעלי שם טוב', השחר ח (תרל"ז), עמ' 31-32. סמולנסקין מציג את רודקינסון כמי שנע בין המחנות מטעמים כלכליים בלבד. דבריו נכתבו בסגנון סאטירי והוא מתייחס למספר סאטירות אנטי חסידיות שנדפסו בהשחר קודם לכן, הם 'על התורה והאמונה', 'התגלות הינוקא מסטולין' ו'מלה דמתיקא כרובשא', בכך יוצר המחבר רצף בין דברי הביקורת על רודקינסון לחיבורים סאטיריים אנטי חסידיים בסגנון 'מגלה טמירין'. יש לציין כי רודקינסון עצמו שלח ידו בכתיבה סאטירית נגד מתנגדיו, ראו Davidson, *Parody in Jewish Literature*, p. 239. הוא אף פרסם ב'הקול' פרודיות בלשון הזוהר, ראו על כך את דבריו הנזעמים של כהן צדק, שפת אמת, עמ' א-ב; וניתוח של פרגמנט 'זוהרי' אחד בידי א"ר מלאכי, מנגד תראה, בעריכת חגי בן שמאי, אלחנן ריינר, ירושלים תשס"א, עמ' 67-68 הערה 130.

245 מרדכי דוד ברנדשטטר, 'מחיל אל חיל' (תרל"ז), כל כתבי מ. ד. ברנדשטטר, א, ורשה תר"ע, עמ' 163. ראו גם ראזינפעלד, הצופה לבית יעקב, עמ' 48 בהערה; 'מאורעות נוראות דעירנו מאת בעל מגלה טמירין', העברי, כרך ב, גיליון ז. המחבר האנונימי מכוון את חציו כנגד רודקינסון אך גם נגד דיינארד, ראו Davidson, *Parody in Jewish Literature*, p. 210.

246 דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 403.

247 בן אחיו של רודקינסון, אברהם פרומקין, שהיה קשור מסוף המאה הי"ט לחוגים סוציאליסטיים ואנארכיסטיים בלונדון ובניו יורק, הדפיס גם כן ספרון על הבעש"ט ברוח רומנטית, תחת הכותר: 'ר' ישראל בעל שם טוב, דער גרינדער פון חסידיומוס, זיין ביאגראפיע, ניו יארק 1903. חיבור זה כתוב כ'אגדה עממית'. בסוף הספר מצוינים מקורותיו

על גורל ספרי 'תולדות בעל השם'

רודקינסון ראה את הביקורות השליליות שעוררו ספריו והגיב עליהן באחד מגיליונות 'הקול', במאמר: 'מעז יצא מתוק',²⁴⁸ אך אין הוא מציין דבר אודות המשך התוכנית בדבר 'תולדות בעלי השם' ואין הוא אומר דבר משמעותי לגבי ספרות השבחים שכתב קודם לכן. הדבר היחיד אותו הוא מדגיש לעניינינו הוא שלא הוא חיבר או אחראי לפרסום ספרות השבחים בשנות השבעים והשמונים ובכך התנער מהמהדורות המאוחרות של השבחים שנדפסו. כמה שנים לאחר מכן רואים אנו שלא זנח את התוכנית. בספרו משנת תרמ"ג, 'תפלה למשה מקוצי', הוא חוזר על טענותיו כנגד מבקריו אותם פרסם ב'הקול', וכותב:

שתי החוברות 'תולדות בעש"ט ועמודי חב"ד' אשר יצאו מידנו לפנות דרך אל החוברות הרבות הבאות אחריהן שהנן לבד תולדות כל רבי החסידים גם ספרי התולדה מהרבנים שאחרי הרה"ג ר' יהונתן אייבנשיץ והגר"א מווילנא, והחכמים המשכילים שאחר בן-מנחם, שחפצנו היה לתתם לפני הקוראים עם כל ההגדות ההולכות בפיות הגוהים אחריהם והיו מכילות לפי השערותנו כתשעים חוברות – ואך אז אמרנו לגלות את המסוה מעל פני הלאגנדס כולן... אבל חפצנו זה עלה בתוהו מסיבות רבות והיותר גדולה כי מוכרי הספרים ברוסיה לא השיבו לנו את מחיר הספרים אשר קבלו. ולדאבון נפשנו נתנו הספרים האלה להמבקרים המתכבדים בקלון המחברים חומר רב להתנפל עלינו ומבקר חצוף אחד הפליא לעשות כי הוסיף עלינו חטאים גם אשר לא חטאנו. ויספח לשמנו עוד ספרים קדושים אשר לא עלו על לבנו מעולם.²⁴⁹

הביקורות הקשות על ספריו של רודקינסון, ספרים בהם חפץ לדבריו 'לגלות את המסווה מעל פני הלאגנדס כולן', עצרו את המשך הפרסום. הוא אמנם נאבק במבקרו על דפי עיתון 'הקול' אך לא פעל לשם פרסום המשך הכרכים, ולא חזר וניסה להדפיסם מאוחר יותר. דווקא הכרכים החסרים היו יכולים להאיר לנו את תמונת עולמו המורכב של רודקינסון ואת דרכו בהבנת הזרמים השונים ביהדות באותם הימים. אך רודקינסון לא יכל לעמוד בנקודה אחת לאורך זמן, כפי שכבר ראינו, ופנה במהרה לתוכניות מו"ליות אחרות. לא מן הנמנע שכלל לא התחיל לכתוב את הכרכים החסרים.

של המחבר והם: ספרי גרץ, ספרו של אברהם כהנא על הבעש"ט, ספר מעשה צדיקים, ספר דברי צדיקים, סדר הדורות החדש ושבתי הבעש"ט. אין הוא מציין אף לא ספר אחד של קרובו על אף שהקונטרס פורסם בחייו של רודקינסון ובקרבת מקום אליו. הוא גם לא ידע אילו חיבורים חיבר רודקינסון בצעירותו וייחס לו בטעות במקום אחר, כמו רבים אחרים, את ספר 'קהל חסידים', ראו פרומקין, אין פרילינג פון אידישן סאציאלליזם, עמ' 168. דינארד כיוון אל החיבור האחרון בכתבו נגר סוציאליסטים הקרבים לחסידות, אפרים דינארד, ציון בעד מי?, ארלינגטאן נ. דו. תרע"ח, עמ' 118.

248 מיכאל לוי רודקינסון, 'מעז יצא מתוק', הקול, שנה חמישית, גיליון 1 (ד' טבת תר"מ). כאן הוא עונה באופן מפורט לביקורת המוטחת כנגדו בספר 'מיכל הפך סמאל' של כהן צדק.

249 מיכאל לוי רודקינסון, תפלת משה מקוצי, פרעסבורג תרמ"ג, עמ' 90 הערה 2.

משנת תרל"ו ואילך לא הקדיש אף לא ספר אחד מספריו הרבים לתיאור החסידות, אך רמיזות ליחסו אל התנועה ניתן למצוא בכמה מספריו משנה זו ועד למותו. בספרים אלו מוצאים אנו הלך רוח חדש.

ג. רודקינסון המאוחר: קבלה וחסידות בראי 'התיקונים בדת'

עיקר חציהם של מתנגדי רודקינסון היו מכוונים כלפי שני ספריו על החסידות משנת תרל"ו, ולא שכחו לו את כתיבתם גם שרחק מהם, אלו קשרו בחוט אחד את כל ספריו והעמידום למשפט ללא הבחנה ביניהם ולא גילו רגישות למעברים שרודקינסון עבר בימי חייו.

אמנם חיבוריו משנת תרכ"ה ומשנת תרל"ו היו חיבוריו המרכזיים בחסידות אך אי אפשר לפסוח על הספרים אותם כתב לאחר שנה זו. משנת תרל"ו שוב אין רודקינסון מקדיש במה מיוחדת להצגת החסידות ופעילותו מתמקדת בשני ערוצים רחבים: [א] עיסוק במו"לות, ניסיונות להקים את 'הקול' ועיתונים אחרים, בלונדון, ברלין, וינה, שיקאגו וניו יורק. [ב] כתיבה ברוח ה'תיקונים בדת', על האנטישמיות המודרנית, השולחן ערוך והתלמוד. בשנותיו האחרונות שיקע את עיקר מרצו בקיצור ועיבוד התלמוד הבבלי לאנגלית, מפעל שראה אור בעשרים כרכים מרשימים.²⁵⁰

תמונת החסידות שעולה בעקיפין מתוך חיבוריו האחרונים שונה היא גם ממה שעולה מהחיבורים אותם כתב בשנות השישים וגם מאלו שחיבר בשנת תרל"ו. טענתו המרכזית לחזור לרוח התלמוד ולבטל מצוות וחומרות שהומצאו לדעתו על ידי הרבנים וודאי שאינה עולה בקנה אחד עם השקפה של חסיד מן השורה. נציג עתה שתי דוגמאות קצרות להשקפתו החדשה.

רודקינסון ומסכת התיקונים בדת או רודקינסון במערב

בשעה שליליינבלום, סובעל, יהודה ליב גורדון ואחרים, כתבו על התיקונים בדת, התלווה הדבר לעיתים קרובות גם בהתקפה על 'מנהגי ההבל' של המקובלים והחסידים. אצל ליליינבלום אנו מוצאים מגמה זו בשיר הסאטירי 'קהל רפאים'; אצל סובעל ב'החווה חזיונות בארבעה עולמות' (תרל"ב); ולאורך רבים מכתבי יל"ג. החסידות סימלה עבורם לא רק את אלו ה'מתזיקים בנושנות' אלא גם את אלו שמחזקים את הרבנות המחמירה בהוספת טעמים של הבל ואמונות תפלות סביב לקיום המצוות. קו זה נמשך גם בכתביו של רודקינסון. בספר 'תפלה משה מקוצי' (תרמ"ג), כשהציג את דעת המקובלים על מצוות התפילין, כתב:

בפתיחה לספרנו זה אמרנו כי חז"ל חרדו חרדה גדולה פן תתגשם המצוה הזאת ותתאלל אם יתירו אותה לכל האדם, כי ברוב הימים יקדישו את התפילין עצמן ועשון כעין אלקות

250 לתיאור הספרים האחרונים וגלגוליו חייו של רודקינסון, ראו מאיר, נפתולי מיכאל לוי רודקינסון. ראו על כך עוד להלן, הערה 266.

שלוחי ההשפעה וכו' עי"ש. הנה לא לשוא פחדו פחד! כי המקובלים אשר החזירו עטרת עבודת האלילים ליושנה, אשר בראו להם אדם קדמון, אריך ועתיק, זער אנפין ונוקביה, ויקדישו את כל אלה למקבלי השפע מאת טמירא דכל טמירין, סתימא דכולא, לעם בחיריו גוי אחד בארץ, ובכל תנועת האדם מישראל בעוה"ז בנאו עולמות אין קץ במרחבי הרקיע ויחריבו, מצאו בקעה רחבה במצות תפילין דמסוכסכת ויגדירו בה גדרים רבים, ואת התפילין הקדישו בקדושת אלוהות ממש.²⁵¹

רודקינסון מקבל את ההבחנה בין מקובלים ראשונים למקובלים אחרונים, שהכוונה במקובלים אחרונים היא לאלו מימות ר' יוסף קארו ואילך.²⁵² דברים אלו הפוכים לאלו שאמר בשנת תרל"ו שעה שתיאר את 'המפלגות' השונות בישראל, ודאי שלא כתב אז על המקובלים כעל מחזירי עטרת עבודת האלילים ליושנה'.

דברים ברוח קיצונית בהרבה כותב הוא באותו הספר על החסידות, בהביאו אנקדוטות על החסידים ברוח הסאטירות האנטי חסידיות. כך שהוא דן בתקופת הרב יוסף קארו כתב:

כי בימיו החלה כבר הקבלה תורת האר"י לוריא להתפשט ועליהם רמו שמנהג החכמים לנשק אותם [את התפילין], אך עכ"ז לא הניחו עוד תפילין דר"ת כ"א החסידים ואנשי מעשה, עד שבאו המקובלים האחרונים, ואחריהם הבעשטנים ויצו לחסידיהם כי יחנכו את בניהם להניח תפילין דר"ת משנת השלש עשרה, ומאז החסידים מתהוללים בתפילין או מתהוללים אִתָּם, העגלונים מושחים בהם את אופני מרכבותיהם, וצעירי החסידים ישתו בהם את יין – התיקון ומעלים בהם גם את עשן הקטורת, והרבנים שותים בהם קאפפע, והמוני יקום ממשכבו ישפוך מים על צפרניו ובעודו ערום בלי בגדיו העליונים, ימהר לנשק התפילין ולהניחם וילחש בהם, ינוע וירוק ינשקם ויחליצם, ואח"כ ירחץ ויסוך יאכל וילך למלאכתו וכה היתה לחוק בישראל.²⁵³

ומוסיף הוא בהערה: 'היודעים את דרכי בני עמנו רבנינו וחסידנו ברוסיא וגם דלת העם בפה, יעידו עלינו כי לא הפרזנו על המדה אף כקוש"י';²⁵⁴ ואפילו ממליץ לבדוק את אמיתות דבריו: 'לך נא קורא נעים ובקר בבתי המדרשים והקלויזין ברוסיא או בכל מקום שיסדו להם אנשי רוסיא ופולין את בתי תפילותיהם, ותראה שמחליפין גם פרה בחמור מעוטרים בתפילותיהם ופרחי החסידים לנוי תפילין יעטרון בכוסות'.²⁵⁵

יש להבין את הדברים בהקשרם, והיא ההתקפה על חומרות הרבנים והקריאה לחזור ל'רוח התלמוד', בסופו של דבר אין דברים אלו אלא הערות קצרות בתוך ספר מקיף, אך אי אפשר להתעלם מהלשון הבוטה של דבריו.²⁵⁶

שלמה רובין, שכתב רבות על הקבלה ושלוחותיה והיה קרוב לרודקינסון באותה עת, כתב מכתב התומך במחבר ורעיונותיו, ומוסיף אנקדוטה משלו בגנות החסידים כשהוא

251 רודקינסון, תפלת משה מקוצי, עמ' 33.

252 שם, עמ' 33-34 ועוד. על חלוקה זו בספרות ההשכלה, ראו מאיר, גלגולי של מגלה סוד, עמ' 43-45.

253 רודקינסון, תפלת משה מקוצי, עמ' 14.

254 שם, עמ' 14, הערה 12.

255 שם, עמ' 34 הערה 3.

256 דברים קשים אומר רודקינסון גם על ר' חנוך העניך מראדזין בעל התכלת (נכדו של ר' מרדכי יוסף מאיזביצא), והמסכתות שחיבר מראשו, שם, עמ' 21 הערה 5; עמ' 121-123 הערה 2.

מפתח למעשה את דברי רודקינסון. דבריו הובאו בראש 'תפלה למשה' ורודקינסון לא מחה על דבריו החריפים.²⁵⁷ גם ר' חיים אפענהיים, שהוסיף מספר הערות בראש בספר, כתב: 'אם נשים לבנו על דברי הזיות בעל הזוהר בפרט ובעלי ח"נ [חכמת נסתר] בכלל, יגרע בעיני רוב בני עמינו ערך רבי תורתנו ובפרט "בזמננו". על דברים אלו הוסיף רודקינסון 'ואני אומר כי הזיות דברי הרבנים גם שאינם מקובלים שאנו משימים לב אליהם ברצון ושלא ברצון, אינם טובים או גרועים מהזיות בעלי הקבלה'. על הצירוף ח"נ המופיע בדברי אפענהיים כתב בציניות: 'אודה ולא אבוש כי הר"ת הזה לא ידעתי ביאורו'.²⁵⁸ שוב רואים אנו כי רודקינסון נקט לשון חריפה נגד החסידים. עם זאת, באותו הספר מזכיר הוא את ספריו על החסידות משנת תרל"ו ונראה מדבריו שלא זנח את תוכנית ספרו רב כרכים על 'תולדות בעלי השם' ושלא הביע הסתייגות מכתביו על החסידות בסדרה זו, גם אם דעותיו השתנו במעט.²⁵⁹ ניתן דוגמא נוספת לשינוי זה.

חסידות, פילוסופיה ונצרות

בחלק הראשון של ספר 'אבן הראשה' (תרמ"ד), ובו תגובות והערות לספר 'תפלה למשה מקוצי', חזר רודקינסון תוך תיאור ההתנגדות לרעיונותיו ליחסו אל הקבלה והחסידות. דבריו באים בהערה שזה לשונה:

עוד אחת ירגזו עלי כי אני שמיוצאי חלצי הקבלה גם על התורה הנגלית, הנני השונא היותר גדול להקבלה ומבזה אותה בריש גלי. ע"ז אענה להם כי האמת לא תשא פנים להורים ולמורים — . ומלבד זאת, אבותי לא היו ממעריצי הקבלה כ"א מהמצדיקים אותה ע"פ שיטה פילוסופית, ראה נא בספריו היקרים של אבי-אמי. הגאון 'שערי היחוד והאמונה' ו'שערי עבודה' או 'עבודת הבינונים' ותראה שכל היחודים מן עתיק אריך וזעיר אנפין וכן קוב"ה ושכנתיה, הוא מבאר אותם רק בשכל המושכל היורד מן המשפיע אל המקבל ר"ל [רוצה לומר] מן הרב אל התלמיד, ומרחיק כל גשם וכל גשמיות מכל השמות המגושמים האלה, ואם גם בעץ החיים ופע"ח [ופרי עץ חיים] הזהיר על ההגשמה אבל דרכי זקני הנ"ל רחוקים מדרכי תלמידי האר"י כרחוק מזרח ממערב כי בתלמידי האר"י היחודים הם רוחניים אבל לא מושכלים. ובמ"א ארחיב הדבור בזה, עכ"פ רחוקים היו אבותי מלהעריך ולהקדיש את הקבלה המגושמת שהיא הולכת עקב בצד אגודל אחרי השיטה הנוצרית או 'שלשת האחדים'. עיין ספרי המבארים את האוונגליון ותראה כי סמכו יתירותיהם על הקבלה. ועיין ספרי החכם [שלמה] ראב"ן ותראה כי הקבלה ואמונת הנוצרים מקור אחד להם ואשר ישנו בזה ישנו בזה.²⁶⁰

257 שם, עמ' XI. לתולדות שלמה רובין, ראו שאלתיאל אייזיק גראבער, 'תולדות הח' שלמה רובין', אוצר הספרות, ד (תרנ"ב), עמ' 147-144. J. Stern, *Dr. Salomon Rubin: Sein Leben*; *und seine Schriften*, Krakau 1908. על יחסו כלפי החסידות, ראו שמואל אבא הורודצקי, החסידות והחסידים, תל אביב תש"ג, ג, עמ' קג-קה; ד, עמ' קי-קטו; י"ה טלר, 'קטעי זכרונות (מעזבונו של המחבר)', מימים ראשונים, כרך ב, חוברת ג-ד (1935), עמ' 81; אסף, דרך המלכות, עמ' 143-145.

258 רודקינסון, תפלת משה מקוצי, עמ' 150-151.

259 שם, עמ' 90.

260 מיכאל לוי רודקינסון, אבני מלואים, אבן ראשה, א, ברלין תרמ"ד, עמ' 30-31.

לא רק שרודקינסון מפריד בין הקבלה לדרך החסידית של חב"ד אלא שהוא מצדד בטענה הקיצונית כי הקבלה והנצרות חד הם, עד שהוא קרוב בטענה זו לא רק לשלמה רובין, אליו הוא מפנה בגלוי, אלא גם לדברי יריבו הגדול אפרים דיינארד. רובין כתב על הקשר בין החסידות לנצרות בספריו שצורפו ל'השחר' בשנים תרל"ד-תרל"ה²⁶¹ ודיינארד הביע את הטענה מתוך עמדה פולמוסית בוטה בראשית המאה הכ' שהוא מכוון את חיציו גם כלפי רודקינסון.²⁶² אך לדעת רודקינסון יש גם יוצא מן הכלל, והוא ממשיך וכותב:

קשה הוא לתאר העניין הזה אבל האמת הוא כמו שאמרתי, הגאון רש"ז מליאדי אשר הבין כי דרכי הקבלה גלויות הנה וקרובות לעבודת אלילים, החל לפותה בהשכלה פילוסופית אשר ע"ז מוסד התניא ואחריו ביאר הדברים זקני הגאון החסיד הר"א זצ"ל.²⁶³

דברים אלו וודאי שאינם עומדים בשווה. למה שכתב מספר שנים קודם לכן וניכר מהם חוסר נחת מסוים מכתבתו המוקדמת. מצד אחד חל שינוי עצום ביחסו אל החסידות ומצד שני אין הוא יכול להתנתק ממורשת חב"ד אותה המשיך להעריך. הפיתרון שמצא רודקינסון לבעיה זו היא הפקעת חסידות חב"ד העיונית מאותה ביקורת בהעלותה לספירה פילוסופית.²⁶⁴

261 שלמה רובין, מנחם הבבלי הוא מני הפרסי, ווינצן תרל"ג, עמ' 48-50 ('כנוצרים גמורים יתחשבו המקובלים'); הנ"ל, סוד הספירות, ווינצן תרל"ד, עמ' 23-25 ('אל יפול לב הקורא עליו, בהזכירי פה בחדא מחתא "מקובלים לנוצרים" כי באמת תאומי בטן הם מהריון ומלידה [...] ואין הבדל בין מקובלים לנוצרים אלא במעשה [...] התעיבו המקובלים האחרונים מימות האר"י ואילך ועד שבתאי צבי והפרנקיים והזוהריים וצדיקי החסידים והם ככל המון הנוצרים בגסות אמונתם'). נגד דברי רובין יצא בקצף רב 'המשכיל המקובל', שבא להגן על הקבלה בכמה ממאמריו וספריו וניסה בכמה מכתביו לקרב בין היהדות לנצרות, הוא משה רוזנסון, דברי שלום או משפט הקבלה, ב, ווילנא תרמ"א, עמ' 76-79; הנ"ל, ספר משל תמשל, ווארשא תרמ"ו, עמ' 78. ראו עליו משה שאָליט, 'משה ראָזענסאן, זיינע חיבורים, צוואה און מצבה', פון נאַענטן עבר 2 (1937), עמ' 113-123; הלל נח מגיד שטיינשניידר, עיר ווילנא, תלק שני, בעריכת מרדכי זלקין, ירושלים תשס"ג, עמ' 179-181; ואת דברי בתו: חווה סקאַמאַרָאָווסקאַ, דער אמת וועגן משה ראָזענסאן, ווילנע 1930.

262 ראו למשל אפרים דיינארד, היער באין דב, סט. לואיס תרפ"ט, עמ' 211-212. וודאי היו באותן השנים גם כאלו שניסיונות שילוב בין קבלה לנצרות, בשפה העברית, היה להם עיקר חיובי, ראו למשל את ביקורות הספרים בכתב העת המיסיונרי, עדות לישראל, שנה א, גיליון 3 (חשון תרמ"ח), עמ' 31-32; גיליון 6 (אדר תרמ"ח), עמ' 95-96.

263 רודקינסון, אבני מלואים, אבן הראשה, א, עמ' 31.

264 אמנם כבר נטען נגד חב"ד, בידי ר' צבי הירש מזידיטשוב, כי שיטת הקבלה של אדמו"ריה שגויה היא בשל הישענותה על הפילוסופיה וה'החקירה', אך היפוך הטיעון והשימוש בו כדי לנגח את שאר המקובלים אינו דבר שכיח. לדברי הביקורת של רצ"ה מזידיטשוב על דרך חב"ד, ראו Naftali Loewenthal, *Communicating the Infinite: The Emergence of the Habad School*, Chicago and London 1990, pp. 172-173; רעיה הרן, 'חירות בתוך אמונה: ההטפה ללימוד הנגלה והנסתר בהגות הצדיקים לבית זידיטשוב-קומרנה', ספר זיכרון לגרשם שלום, במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו [מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כ], בעריכת יוסף דן, ירושלים תשנ"ז, עמ' 330-331. באופן דומה לזידיטשובר התבטא מאוחר יותר גם ר'

אי אפשר להתעלם מכך כי לשונו החריפה של רודקינסון בספרו על התפילין, כמו גם בחיבורים סמוכים לו, נעדרת לחלוטין מחיבוריו בשנת תרל"ו. האור החיובי שניסה להאיר בה את התנועה החסידית בשנת תרל"ו, בהציגו את חלקיה 'היפים', מתעטף כאן חזרה בתמונת העולם השחורה בה הציגו את החסידות ראשוני מתנגדיה המשכילים. רודקינסון לא חפץ לנתח כאן את התפתחותם של הזרמים השונים בישראל אלא להתוות דרך חדשה. בתוך כך זוכה החסידות, לצד הרבנות, להתקפות קשות. כמובן שבכל תמונה יש גם יוצאי דופן, במקרה שלנו היא חב"ד הקרובה לדעת רודקינסון לפילוסופיה.

כתיבה פולמוסית וכתיבה היסטורית: רודקינסון באמריקה

מיום בואו של רודקינסון לאמריקה, בשנת תר"ן, שוב אין אנו מוצאים התייחסויות מצדו לתנועה החסידית, אף לא באזכורים קצרים. אף על פי שחזר כאן בלבוש אנגלי על כמה מהטענות בספרים העבריים על התיקונים בדת, הרי שהנימה הפולמוסית נעלמה.²⁶⁵ עתה, שפעל במרחב רוחני אחר שהיה נוח יותר לקבל את חידושו, פנה למפעלים גדולים אחרים, ראש להם תרגום התלמוד לאנגלית ברוח התיקונים בדת.²⁶⁶ רודקינסון ניסה

מאיר שלום מקאלושיץ, ראו אברהם יעלין מווענגראב, ספר דרך צדיקים, פיעטרקוב תרע"ב, י ע"ב – יא ע"א.

- 265 ראו למשל Michal Levi Rodkinson, *The History of Amulets, Charms and Talismans: A Historical Investigation into their Nature and Origin*, New York 1893.
- 266 *Talmud Bavli: New Edition of the Babylonian Talmud*. Original Text edited, corrected, formulated, and translated by Michal L. Rodkinson, New York 1896-1903.
- מכוא בן שני כרכים: Michael Levi Rodkinsohn, *The History of the Talmud, from the Time of its Formation, about 200 B. C., up to the Present Time*, New York 1903.
- מהדורה נוספת של התרגום ראתה אור בבוסטון בשנת 1918 בעשרים כרכים, תחת הכותר: *The History of the Talmud*; כולל 2 כרכי מבוא תחת הכותר: *The Babylonian Talmud* בשנת 2003 הועלה כל תרגומו של רודקינסון באחד מאתרי האינטרנט. לחלק קטן מדברי הביקורת ראו ברוך הלוי עפשטיין, ספר מקור ברוך, א, ווילנא תרפ"ח, עמ' 804; דיינארד, משגי עורים, עמ' 14; הנ"ל, זכרונות בת עמי, ב, עמ' 37; הנ"ל, קהלת אמעריקא, ב, עמ' 72, סימן 421; הנ"ל, ספנת ישראל באמעריקא, ב, עמ' 52, סימן 256; י"ד אייונשטיין, מאמרי בקורת, נויארק תרנ"ז; הנ"ל, אוצר זכרונותי, נויארק תר"צ, עמ' 109, 285-301; Goldman; *Hebrew Printing in America*, 1, pp. 504-506. על תוכנית זו ראו עוד יעקב קבוקב, חלוצי הספרות העברית באמריקה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 101-102; גריס, ספר סופר וסיפור, עמ' 128 הערה 10; Adam Mintz, 'Words, Meaning and Spirit: The Talmud in Translation', *The Torah U-Madda Journal* 5 (1994), pp. 123-125; Heller, *He Should be Called Sama'el*, pp. 86-89.
- רודקינסון עם האינטשימיות במערב אירופה ועם הצעותיו לתיקונים בדת. ראו עוד את Adam Mintz, 'The Talmud in Translation', *Printing the Talmud: From Bomberg to Schottenstein*, eds. Sharon Liberman Mintz and Gabriel M. Goldstein, New York 2005, pp. 125-127, 314-315. על המפעלים האחרונים של רודקינסון, ראו עוד מאיר, נפתולי מיכאל לוי רודקינסון.

בכתיבתו באמריקה להתמקד בכתיבה היסטורית דווקא, גם אם בסוגיות רגישות, ונוטש את הכתיבה הפולמוסית שאפיינה את רוב חייו קודם לכן.

נעילה. רודקינסון והכתיבה הניאו רומנטית על החסידות

הבדל גדול טמון בין התקופה הראשונה בחיי רודקינסון לזו השנייה וקיים שוני בסביבה הרוחנית בה פעל בכל תקופה בעיבוד והפצת הסיפור החסידי. בראשית דרכו היה נטוע בעולם החסידות וכתב אל מחנה זה בלבד, על אף שהושפע במגמתו הכללית גם מזרמים חיצוניים. בשלב השני בחייו השתנתה גם כתיבתו על החסידות והוא מציג עמדה מורכבת יותר כלפיה. הוא כותב גם אל החסידים וגם אל המשכילים. כתיבתו נטועה בעולם ההשכלה והשפעתה של ההשכלה ניכרת לאורך כל חיבוריו מאותן השנים. מקומו בעיצוב והפצת הסיפור החסידי וובתיאור תולדות החסידות היה גדול גם בין החסידים וגם בין המשכילים. אם בתקופת חייו הראשונה הוא נמנה בין ראשוני מפיצי הסיפור החסידי בין החסידים הרי שבתקופה השנייה היה הוא בין המשכילים הראשונים שכתבו ברוח חיובית על החסידות, וזאת בתוך סביבה שטרם ידעה לקלוט מסרים אלו והייתה שקועה ברובה בדרך האנטי חסידית נוסח בית מדרשו של יוסף פרל. ספריו האחרונים של רודקינסון מתייחדים ברצונו של חסיד שהפך למשכיל להראות את הצד החיובי שבחסידות. ניתן לראות בחיבורים אלו כעין המשך לחיבורי אליעזר צבי הכהן צווייפל והקרובים אליו, ברצון להציג את החסידות במבט אחר ולפתוח את כתיבת תולדות החסידות לאפיקים חיוביים. גם אם היו מעטים שכתבו כך באותה התקופה סביר להניח כי חיבורי רודקינסון, כמו גם כתבי צווייפל, ענו על צורך של רבים. עם זאת מעט לאחר כתיבת החיבורים לחיוב החסידות בשנת תרל"ו פנה רודקינסון לעולם אחר לחלוטין. עתה מדבר הוא בהערות שונות בגנות החסידות כשם שהוא מדבר בגנות הממסד הרבני. הערות אלו הכתובות בסגנון עוקצני ברוח הכותבים האנטי חסידיים מעמידים תקופה זו בחיי רודקינסון באור חדש.

דברי יוסף דן ואחרים על רודקינסון כמבשר הזרם הניאו-רומנטי בסוף המאה הי"ט וראשית המאה הכ', ובניסוח שלילי חלק מדבריו של אפרים דינארד שהובאו בפתיחה, נכונים במידה מסוימת לגבי התקופה השנייה בכתיבתו על החסידות, אך לא לזו הראשונה בה היה שקוע בעולם החסידי וקשור לרנסנס הפנים-חסידי (המביט גם כלפי חוץ) בכתיבת ספרות השבחים, וודאי שלא לחיבוריו משנת תרל"ז ואילך בו התרחק מרחק רב מעולמה של החסידות וחדל לכתוב עליה חיבורים מיוחדים. על כן קשה לתאר את רודקינסון כמבשר של אותו זרם רומנטי. כשצעד רודקינסון צעד אחד מחוץ לעולם החסידות, וכשהוא בא לכתוב עליה מנקודת מבט 'משכילית', נותר בסופו של דבר בין העולמות. אין ספק שנקודת ביניים זו פתחה פתח לאלו שבאו אחריו במפנה המאות הי"ט והכ': גם לאלו שלעגו לחסידים ולחסידות וכתבו סאטירות אנטי-חסידיות וגם לאלו ששיבחו את התנועה וכתבו עליה ברוח ניאו-רומנטית.

תוכן העניינים

מחקרים באנגלית

- 7 משה אידל: 'אדני שפתי תפתח': מודלים להבנת התפילה בראשית החסידות
- 113 זאב גריס: ספרות הקבלה במאה העשרים – פרק בתולדות הדפוס
- 133 אליוט וולפסון: השפע הנעדר ונשגבות זמנית – התגשמות מלאכית והתהפכות הזמן אצל אברהם אבולעפיה

מחקרים בעברית

- 197 משה אידל: הקבלה באיזור הביזאנטי – עיונים ראשונים
- 229 יונתן מאיר: מיכאל לוי רודקינסון – בין חסידות להשכלה
- 287 אליעזר באומגרטן: 'תמונת האותיות' לר' מנחם מנדל משקלוב

קבלה

כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית

בעריכת

דניאל אברמס

כרך שמונה עשר

תשס"ח

הוצאת כרוב

לוס אנג'לס